

કાવ્ય સમુચ્ચય.

ભાગ ૧

: કર્તાનાં બીજાં પુસ્તકો :

શ્રી. વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત.

૧. પ્રભાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા કિંમત ૨-૦-૦
૨. ગોવિંદગમન (સંપાદક) કિંમત ૦-૫-૦
૩. કાવ્યપ્રકાશ ભા. ૧. ઉદ્યાસ ૧ થી ૬. (અનુવાદઃ
અ. રસિકલાલ પરીખ સાથે) કિં. ૧-૮-૦
૪. ધર્મપદઃ (અનુવાદઃ અ. ધર્માનંદ કોસંખી સાથે)
કિંમત ૧-૦-૦
૫. કાવ્યપરિચય ભા. ૧. ૨. (અ. નગીનદાસ
પરીખ સાથે સંપાદિત)

સોલ એન્ટ : એસ. બી. શાહ.

૬. કાવ્યસમુચ્ચય ભા. ૨.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય.

૭. દ્વિરેકની વાતો

FROM MAHENDRA SHANTILAL
કાવ્ય સમુચ્ચય

ભાગ ૧

સંગ્રહ કર્તા . . .
૨૧. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

ક્રિ. રૂ. ૧-૦-૦

ઐ ઐલ.

ગ્રન્થનાં વિષય પ્રયોજન અને અધિકારીનો નિર્દેશ કરવો એ પ્રાચીન સંપ્રદાય અત્યારે પણ આદર્યોગ્ય છે.

આ સંગ્રહ માત્ર આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાંથી કરેલો છે. આધુનિક કાવ્યનો યુગ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરથી શરૂ થાય છે એ સંબંધે ઐ મત નથી. એટલે આ સંગ્રહમાં તેમનાથી આજ સુધીના કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ચૂંટણી કરેલી છે.

પણ આ ત્રણેય અનુબંધોની ચર્ચા પૃથક્ થઈ શકે જ નહિ. ગ્રન્થનો વિષય તેના પ્રયોજનથી નિયત થાય છે અને પ્રયોજન હમેશાં અધિકારીને લક્ષીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે ત્રણેયની ચર્ચા ભેગી કરવી જ ઇષ્ટ છે. આ સંગ્રહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં જે કાંઈ રસદષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હોય તે એકત્ર કરવું, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનારો વર્ગ દહાડે દિવસે વધતો જાય છે તેમની રસવૃત્તિને રોચક પૂરતી સામગ્રી રજૂ કરવી એ છે. તેમાં એ પણ સરત રાખી છે કે નવા ઉછરતા સાહિત્યરસિકવર્ગની કાવ્યની રસવૃત્તિ ઘડાય, ઢેળવાય, પરિશુદ્ધ થાય અને પકવ થઈ સારાસાર પરીક્ષામાં સફળ નીવડે એમ થવા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાંથી એ વર્ગે જે જે વાંચવું જોઈએ તે પણ આ સંગ્રહમાં આપી દેવું. આમાં સામગ્રીની ઉત્કૃષ્ટતા જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ તેની ઇયત્તા પણ છે. કાવ્યો સારાં વાંચવાં જોઈએ એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વાંચવાં જોઈએ એ પણ રસવૃત્તિ ઘડાવા માટે આવશ્યક છે; અને માટે અત્યાર સુધીના સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહ જરા મોટો કરી તેને ઐ લાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર રાખેલો છે.

ઉત્તમ કાવ્યો સંગ્રહવાનો મૂળ ઉદ્દેશ વસ્તુની ઇયત્તાને લક્ષમાં લઈ વિષયને મર્યાદિત કરે છે. એવા જ બીજા અનેક ગૌણ સિદ્ધાન્તો

પણ લક્ષમાં રાખેલા છે. તેમાં એક એ પણ છે કે આપણા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્ત્રોતો પણ અભ્યાસી જોઈ શકે. આપણે આધુનિક સાહિત્યનો યુગ દલપતરામ નર્મદાશંકરથી આરંભાયો માનીએ છીએ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ અરસામાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આપણા જીવન ઉપરની અસર સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા માંડી. રસવૃત્તિનાં અને વિચારોનાં અનેક સ્ત્રોતો જુદી જુદી દિશામાં જતાં, આથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. કેટલાંક જૂનાં સ્ત્રોતો આની પ્રત્યક્ષ અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહી ગયાં. વળી જાતિધર્મ વગેરેની વિવિધતાવાળા આપણા દેશમાં આ સ્ત્રોતો વિવિધરંગી થયાં. આ અનેક સ્ત્રોતોનો પ્રવાહ પણ યથા-શક્તિ ખતાવવો એ પણ આ સંગ્રહનું પ્રયોજન છે.

માનવ હૃદયના સૌથી સૂક્ષ્મ, રહસ્યમય અને જીવન્ત અનુભવ જ કાવ્યસ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. આ રીતે કાવ્ય કે કલા જ પ્રજાનું જીવન ઘડે છે એમ કહેવાય અને એના જ વિચારો પ્રજાની ભાવિ દિશા ખતાવે છે એમ પણ કહેવાય. આપણા સાહિત્યમાં આ રીતે વિચારો કેવી રીતે પ્રથમ પ્રગટ્યા, પછી પ્રજામાં રૂઢ થયા અને અત્યારે કેવું સ્વરૂપ પામ્યા છે એનો અભ્યાસ પણ આ કાવ્યોમાં થઈ શકે એ દષ્ટિ પણ મેં રાખેલી છે.

તે ઉપરાંત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાં જે જે વિશિષ્ટ અંગો ખીટ્યાં છે તેનાં નિદર્શક દૃષ્ટાન્તો પણ આ સંગ્રહમાં આણવા કાળજી રાખી છે. તેમાં મુક્તકો, ખંડકાવ્યો જેવા કાવ્યના વિવિધ પ્રકારો, જન્દનાં નવીન રૂપો, રીતિના કોઈ ચમત્કારો વગેરેનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. વાચકોને ઘણાને પ્રશ્ન થશે, પણ ઉત્તમ છાયા કાવ્યો આ કારણથી જ સંગ્રહમાં લીધેલાં છે. આધુનિક કાવ્ય-સાહિત્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, સર્વ અંગોનાં દર્શન માટે અને વાચકની રસવૃત્તિ ધડાવા માટે હું તેમને ખીજાં કાવ્યો જેટલાં જ આવશ્યક ગણું છું. આપણા સાહિત્યપર ખીજાં સાહિત્યો શી અસર કરે છે તે

સ્પષ્ટ જાણવાને પણ એ કાવ્યો ઉપયોગી છે. અને કાવ્યની તત્ત્વ દૃષ્ટિએ, રસમીમાંસામાં, તો છાયાકાવ્ય એ કાવ્ય હોય તો તે સ્વતંત્ર કાવ્ય જ છે. કાવ્યસાહિત્ય તેનાથી પણ સમૃદ્ધ થાય છે.

સંગ્રહમાં સંગ્રાહકના પોતાના અભિપ્રાયો કાવ્યની ચૂંટણીમાં પ્રવૃત્ત થાય એ ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય તો પણ અનિવાર્ય તો છે. આવા અભિપ્રાયો કારણનિર્દેશથી સમર્થિત નહિ તો સુક્ષ્મ્ય તો થશે જ એમ આશા રાખું છું. આધુનિક કાવ્યસાહિત્ય ઘણુંખડું મુક્તકોનું જ બનેલું છે. આનું એક કારણ—અને કદાચ મુખ્ય કારણ—એ છે કે આપણા ઘણાખરા લેખકોને પોતાની કેળવણીમાં અંગ્રેજી Lyrics નો જ અભ્યાસ કરવાનો હતો—હોય છે; મહાકાવ્ય હોય છે તોપણ તેની ઊંડી અસર થવા પામતી નથી. આધુનિક મનોદશા પણ આમાં કંઈક કારણભૂત છે. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી આપણું મન જ નાનાં નાનાં કાવ્યોને અતુરૂપ, અને તેથી ઘણે ભાગે કલ્પના અને એકાગ્રતા—સમાધિનો સતત યોગ આવશ્યક હોય તેવાં લાંબાં કાવ્યોને પ્રતિકૂલ બનતું બન્યું છે. આથી માસે માસે પ્રગટ થઈ અસ્ત થતું ઘણુંખડું સાહિત્ય કાવ્યના ઘણા જ આછા રંગવાળું, વસ્તુ સત્ત્વ અને રીતિમાં નિર્બળ, નમાલું બનતું બન્યું છે. આ વલણનો ખરો નિરોધ તો અભ્યાસક્રમના ગ્રોબ્સ ફેરફારથી જ થઈ શકે. પણ આથી આ સંગ્રહમાં દેખાતા લાંબાં કાવ્યોના પક્ષપાતનો અને વસ્તુની ચૂંટણીની દૃષ્ટિનો પણ ખુલાસો થશે.

આ સંગ્રહ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના છે. પહેલા ભાગમાં વિચારની દૃષ્ટિએ સમજવાં સરલ પડે તેવાં કાવ્યો છે અને બીજા ભાગમાં તેથી અધરાં છે. એ સમગ્ર યોજના અને કાવ્યસંગ્રહના ઉપર જણાવેલા સર્વ સિદ્ધાન્તો તથા ચૂંટણીની દૃષ્ટિ આથી વધારે સ્પષ્ટ માત્ર દાખલા આપીને જ કરી શકાય. માટે તે બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં સવિસ્તર આપવાનું રાખી હાલ આ પહેલો ભાગ જ ગૂજરાતની સેવામાં રજુ કરું છું.

સંગ્રહ માટે કાવ્યો જ્યાં લાંબાં લાઘ્યાં ત્યાં તેમાંનો કેટલોક ભાગ છોડી દીધો છે. એકાદ જગાએ જ શબ્દની ટીપની જરૂર લાગી ત્યાં મેં ટીપ આપી છે તે સિવાય, કાવ્યની સાથે ટીકા પ્રસિદ્ધ થઈ હોય ત્યાં જ ટિપ્પણ આપવાનો નિયમ રાખ્યો છે. એ ટીકામાં પણ કોઈ કોઈ જગાએ થોડો ભાગ છોડી દીધો છે. આમ કરવામાં મૂળ અર્થને હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે છતાં એવી હાનિ થવાનો સંભવ ઘણો બળવાન છે એ હું જાણું છું. જોડણીની હાલની અનિયત રિથિતિમાં મૂળ લેખકની જોડણી રાખવાનો નિયમ રાખ્યો છે. આ સર્વમાં સરતચૂકથી જે જે દોષો થયા હોય તે માટે લેખકોની ક્ષમા ચાહું છું.

અનંતે આ સંગ્રહ માટે સર્વ લેખકોએ પોતાનાં કાવ્યો લેવા મને સંમતિ આપી તે માટે તથા અન્ય જે મિત્રોએ મદદ કરી છે તે માટે તે સર્વનો આભાર માનું છું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે, વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક નિયત કર્યું છે તે માટે તે સંસ્થાનો પણ આભારી છું.

મહાશિવરાત્રિ,
સં. ૧૯૮૦
અમદાવાદ.

}

રામનારાયણ વિ. પાઠક

અનુક્રમશિકા

કાવ્ય	૫૪
સ્તુતિ	૧
પ્રાર્થના	૨
અઝાન	૩
સાય-પ્રાર્થના	૪
પ્રભુને પંથે	૫
હું તમારો છું	૬
જય જય ગરવી ગુજરાત	૭
મારી ભરત ભૂમિ-સ્વદેશ રતોત્ર	૮
જન્મભૂમિનું જયમંગલ	૧૧
ગુણવંતી ગુજરાત	૧૨
માણનો રાસ	૧૩
ભારત દર્શન	૧૫
સૌરાષ્ટ્ર	૧૮
ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ	૨૨
ગુરુદેવ	૨૪
કવિ દલપતરામને	૩૧
કવિ નર્મદનું મંદિર	૩૫
બ્રહ્મગિરિ	૩૬
કપ્પીરવડ	૩૭
સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ	૩૯
એક મુંદર સાંઝે દમણગંગામાં વિહાર	૪૦
ઉપા	૪૨
વનમાં એક પ્રભાત	૪૪
વસન્ત વર્ણન	૪૫
રૌદ્રવર્ષા વર્ણન	૪૭

મેધને	૪૮
ખવન અને તારો	૫૨
લાગટ હેલી ઊઘડતી વખતની રચના	૫૩
સમુદ્રવર્ણન	૫૫
સિન્ધુને	૫૭
શિખરિન્ અને સરિતા	૫૯
પાછલી રાત	૬૦
ચંદા	૬૧
સ્વર્ગીય ગાન	૬૬
રમ્ય રજની	૬૮
તારકનિશા	૬૯
મત્રયાવતાર	૭૧
મિત્ર વાજસુરને	૭૩
મહેમાનોને સંબોધન	૭૪
મિત્રનો વિરહ	૭૪
ખેતી	૭૫
ઝંગરનું ખેતર	૭૯
ગાંમડાંમાં સાંજની શોભા	૭૯
મદૂલી	૮૦
ગ્રામ્ય જીવન	૮૦
ગોપલીલા	૮૩
ગુજરાતનો વકીલ	૮૫
જૂનો ચાલ	૮૫
સાંખેલું બળવે તો હું બાણું કે તું શાણો છે	૮૬
કુંટ કહે—	૮૬
જનાવરની જાન	૮૭
કાળ	૮૯

ત્રિશાળ દર્શન	૮૯
સ્ત્રીસ્વરૂપ	૯૫
ગ્રામ્ય માતા	૯૭
ચિત્રવિકોપન	૯૯
વીણાનો મૃગ	૧૦૨
વીરંતી વિદાય	૧૦૭
ઘોડીને—	૧૦૯
સહુ ચલો છતવા જંગ	૧૧૦
કેસરીયાં	૧૧૧
ચલો !	૧૧૨
રાણા પ્રતાપના દુળદીઘાટની હોરી	૧૧૨
દુલદીઘાટનું યુદ્ધ	૧૧૩
રણભૂમિ	૧૧૯
યુદ્ધની લાવણી	૧૨૧
ગુજરાતનો યજ્ઞકુંડ	૧૨૧
કોન્ગ્રેસ નાવિકોનું ગીત	૧૨૩
અસહનરનાં તૂર	૧૨૪
દેવો દોષ ન કવિવરને	૧૨૫
ના દરેકૂં	૧૨૬
બોલ્યું પાળો	૧૨૭
ઝાંસા શા ખાવા	૧૨૮
ધીરે ધીરે મુધારાનો સાર	૧૨૯
એકલો જાને રે	૧૩૦
સ્વદેશ મમતા	૧૩૧
સ્વદેશ ભક્તિ	૧૩૩
જયપણની ખસિદારી	૧૩૪
એકે થા	૧૩૫

મને જોઈને ઉડી જતાં પક્ષીઓને	૧૩૬
દુખિયાંનાં બેલી	૧૩૬
આત્મબોધ	૧૩૮
ધ્રુવડ	૧૩૯
ચૂંક કોકિલા	૧૪૪
જાગો જાગો પ્રેમી સ્નેહી	૧૪૭
બોધ	૧૪૮
ચેતે તો ચેતાવું તને રે પામર પ્રાણી	૧૪૯
તારતું વૂટતું	૧૫૦
કાયા તારી શાથી વટલાણી	૧૫૧
વહાલાંઓને ઉપદેશ	૧૫૩
અલ્પદીક્ષા	૧૫૪
મહાભિનિષ્ક્રમણ	૧૫૯
ટિપ્પણ	૧૬૫
કાવ્યની પહેલી લીટીની સંચી	૧૮૩
લેખકોની સૂચી.	૧૮૭

કાવ્ય સમુચ્ચય

ભાગ ૧ લો

૧

સ્તુતિ

(શાર્દૂલચંદ્રીકાવ્ય)

જેને શૈવ જનો પુજે શિવ કહી, વેદાન્તમાં બ્રહ્મ જે,
ખૌદ્ધો બુદ્ધ કહી પુજે, બિન જનો અર્દન્ત જેને કહે;
માને જૈમિનિ સૂત્રને અનુસરી મીમાંસકો કર્મને,
કર્તા સત્ય પ્રમાણુ શાસ્ત્રધિ કહે નૈયાયિકો જેહને. ૧

શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિયો કહિ ગયા, છે સૃષ્ટિથી ભિન્ન જે,
સ્વામી સેવક ભાવ રાખિ વિભુને શ્રદ્ધા થકી જે પુજે;
એવો દેવ અર્ચિત્ય સત્ય સદ્ગુણે સત્તા થકી વ્યાપ્ત જે,
પૂરે છે મન વાંચ્છિતાર્થ સદ્ગુણા ત્રૈલોક્યના નાથ તે. ૨

જે છે એક અવર્ણ તે બહુ વિધે સૃષ્ટિ સજે શક્તિથી,
જે છે આદ્યવસાનમાં જગતના જેના વિના કો નથી;
જે પૂરે ઘટિતાર્થ સર્વ જિવના, સર્વેશ સિદ્ધિપ્રદા,
તે આપી શુભ બુદ્ધિ નિત્ય અમને, સતકર્મ પ્રેરે સદા. ૩

ભોળાનાથ સારાભાઈ

૨

પ્રાર્થના

(શિખરિણી.)

ભર્યો દુઃખાવર્તે વિકટપથ દ્વારાગ્રિધ ભવનો,
જ્યહાં જોરે ગાજે ષડરિગણના ચંડ પવનો;
રહ્યા જ્યાં છૂપેલા વિષમ ખડકો દુર્વિષયના,
પ્રભો ! નૌકા મારી સરલ ચલવો રાખિ કરુણા. ૧

ધરી જ્ઞાન જ્યોતિ ખડક ખડકે અંબુભ્રમણે,
દઢ ધર્માસ્થાના દઢ બળ તણો નાવિક મને;
ભરીને ભંડારો મધુર તુજ પ્રેમામૃત તણા,
પ્રભો ! નૌકા મારી સરલ ચલવો રાખિ કરુણા. ૨

ન જાણું અજ્ઞાની અતિ વિકટ નૌચાલનવિધિ,
રહ્યો આશે તારી, અખુટ કરુણાનો તુજ નિધિ;
સુખ દ્વીપો માર્ગે સ્મિતમય રહ્યા જે અણુગણ્યા,
ત્યહાં નૌકા મારી સરલ ચલવો રાખિ કરુણા. ૩

કદી ઘેરે ઘેરી હૃદય વિપદોની ધનઘટા;
મચાવી અંધારું નયન થકિ લોપે પથ, તદા;
કૃપારસ્મિ પ્રેરો, ધનદળ વિખેરી દર્ષ ધણા,
પ્રભો ! નૌકા પ્રેરો સુસરલ પથે રાખિ કરુણા. ૪

જવાતું અંતે જે સુખમય કિનારે શ્રમ કરી,
જ્યહાં પ્હેંચી પાછા વળવું નહિ કોને કદિ ફરી;
ધરી લક્ષે તેને ચલવું મુજ નૌકા સુતરણા,
ન જવા દ્યો આડી અગ્નિ, કરિને નાથ ! કરુણા. ૫

નહિ ધ્વાન્તો રોકે, નહિ વિપથ અંઝાનિલ વહે.
પ્રસે ના આવર્તો, ખડક અથડાઈ નવ રહે;

તરે એ તો ક્ષેમે સખલ ધરિને વેગ દિગુણ,
જ્યહાં પ્રેરે નૌકા પ્રભુ નિજ કરે રાખિ કરુણા, ૬
તરીને એ ક્ષેમે સ્મિતમય ભુરા વ્યોમનિ તળે,
વહી ચાલે પ્રેરી મુચરિત તણા મન્દ અનિલે;
જતી નાચંતી એ મૃદુ લહરિમાં ક્ષોભજ વિના,
પ્રભુ પ્રેરી નૌકા અનુભવતિ એ દિવ્ય કરુણા. ૭
અને અંતે પેલા સ્મિતમય કિનારા જહિ પડ્યા,
ભર્યા, આનંદોએ અનુપમ મુખો રે ! જહિં જડ્યાં;
તહોં દે ભિતારી સરલ ગતિથી એ મુસરણા,
પ્રભો ! નૌકા મારી ચલવિ અતુલા ધારિ કરુણા. ૮

નરસિંહરાવ.

૩

અઝાન

પરમેશ પ્રભુ ! પરમેશ પ્રભુ !
પરમેશ પ્રભુ ! પરમેશ પ્રભુ ! ૧
પ્રભુ એક તુંહી વિણ અન્ય પ્રભુ-
નથોં કાઇ યોજે, પ્રભુ ! સાક્ષોં પુરં; ૨
પ્રભુ એક તુંહી વિણ અન્ય પ્રભુ-
નથોં કાઇ યોજે, પ્રભુ ! સાક્ષોં પુરં. ૩
વળોં એ પણ-એ પણ સાક્ષોં પુરં-
મહમૂદ, રસૂલ-ખુદા, ગણું છું; ૪
વળોં એ પણ-એ પણ સાક્ષોં પુરં-
મહમૂદ, રસૂલ-ખુદા, ગણું છું. ૫

સહિ પાક નમાઝ વળો પઢવા.

સહિ પાક નમાઝ વળો પઢવા.

૬

સહિ આપ લલાઈ ભલી પઢવા;

સહિ આપ લલાઈ ભલી પઢવા.

૭.

*

*

*

(મોઢો ઉંઘથી પાક નમાઝ ભલી;

મોઢો ઉંઘથી પાક નમાઝ ભલી.)

૮

*

*

*

(ન ગુનાહ કરો, અદ્વાહ વિના-

નથો કૌવત એકલો અંદગીમાં.)

૯

*

*

*

પરમેશ પ્રભુ ! પરમેશ પ્રભુ !

પ્રભુ એક વિના નથી અન્ય પ્રભુ.

૧૦.

કરીમ મહુમદ માસ્તર

૪

સાયં-પ્રાર્થના.

(રાગ-એમન કહ્યાણ.)

સતવીણ સાચો નહિ બેલી;

દયા દયાસાગર રહી રેલી.

સત.

ભૂતદયા સુખસાધન સખજું,

ધર્મભૂળ, અમર વેલી.

સત.

અલય એજ છે લવ-દુઃખ-લંળન,
 સરસ મુક્તિ-ચાવી રહેલી. સત.
 રજનિ તિમિર જવાય લલે પણ,
 ઉજળા ઉપા ઉગશે જહેલી. સત.
 અધર્મનો અંધકાર ન ટકશે,
 સત-મૂરજ પ્રકટે ઝગળા. સત.
 રસિક

૫

પ્રભુને પંથે

(અભંગ)

આજ લક્ષ્મણ, ધરીને આનંદ,
 સત્ય મુખકંદ, ધામે ચાલો. ૧
 ચાલોને ઉમંગે, પ્રેમ ભાથું સંગે;
 લઈ હર્ષ રંગે, માર્ગે મદાલો. ૨
 કરી લક્ષ્મણ, ગાતાં અભંગાન;
 અમૃત મોખાન, પંક્તિ ચદો. ૩
 ચઢી દિવ્યધામ, લઈને વિરામ;
 પ્રભુ અભિરામ, પાથે પડો. ૪
 પારિશ્રાવ, વિકટ નિનદ,
 કરી તમ—પદ, ધ્રુજવે જો. ૫
 ધૈર્ય કવચસ્થ, લઈ જ્ઞાન શસ્ત્ર,
 પ્રહરે સમસ્ત, શત્રુને તો. ૬

કદી અકસ્માત, દુઃખ વળપાત;	
વિપન્નજંઝાવાત, યાય ભારે.	૭
શ્રદ્ધાશીલે શાન્તિ, ગુહામાં વિશ્રાન્તિ;	
લઇ અધ્વક્ષાન્તિ, વામો ત્યારે.	૮
એમ ભક્તઅંધુ, જોવા સુખ સિન્ધુ,	
પીવા અમી બિન્દુ, પંથે પજો.	૯
ખેંચી ઇષ્ટ લક્ષ્ય, નિરખી સમક્ષ,	
બ્રહ્માંડ અધ્યક્ષ, પાયે લજો.	૧૦.

નરસિંહરાવ

૬

હું તમારો છું;

(ભૈરવી*)

હરિ હું ભલો ભુંડો પણ તારો; ભલો ભુંડો પણ તારો.	
તું મારી માતા હું તારું બાલક; બહુ દુઃખ પામું બિચારો.	હરિ૦
દીનદયાલ થઈ દીનઅંધો, અંધન નિવિધ વિદારો;	હરિ૦
માતાની માફક સેવક પર, ભૂધર ભાવ વધારો;	હરિ૦
પૂજું આપતણું પદ એવું, સ્વાંત સદૈવ સુધારો,	હરિ૦
કેશવ પ્રભુ હું કાંઈ ન માગું, નરક નિવાસ નિવારો;	હરિ૦

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ.

૭

જય જય ગરવી ગુજરાત !

(લાવણી.)

જય જય ગરવી ગુજરાત !

જય જય ગરવી ગુજરાત;

દીપે અરુણું પરભાત,

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળળ કુંભી પ્રેમશૌર્યઅંકીત,
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સઉને, પ્રેમ ભક્તિની રીત-

ઉંચી તુજ મુંદર જાત,

જય જય ગરવી ગુજરાત.—૧

ઉત્તરમાં અંબા માત,

પૂરવમાં કાળી માત,

છે દક્ષિણ દિશામાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ,

છે સદાયમાં સાક્ષાત,

જય જય ગરવી ગુજરાત.—૨

નદી તાપી નર્મદા જોય,

મહી ને ખીચ પણ જોય;

વળી જોય મુલતના જુદ્ધરમણને, રત્નાગર સાગર,
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો, દે આશિસ્ જયકર-

સંપે સોયે સહ જાત

જય જય ગરવી ગુજરાત.—૩

તે અન્હિલવાડના રંગ,

તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ,

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સતવરે માત,
ચુલ શકુન દીપ્તે મધ્યાન્હ શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત—

જન ધૂમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત.—૪

નર્મદાશંકર

૮

મારી ભરત ભૂમિ-સ્વદેશસ્તોત્ર.

ગરબી.

(“ હરિ ભજન વિના, કુળ દરિયા સંસારનો પાર ન આવે. ”)
એ રાગે.

મારો ભરત ભૂમિ !

રૂપાળી રઢિયાળો યશાળો, સુશીલ પુનિત !

તારો ચરણ સૂમી,

આનંદે વંદુ જય જય દરદંભ નિત્ય !

} ટેક.

દુનિયામાં દેશ અનેક જ છે

સૌસૌમાં કાંક વિશેષ જ છે,

પણ તું તો અલૌકિક એક જ છે !

મારો ભરતભૂમિ—૨

કાણ આવે હિમાલયની હારે !

કાહીનૂરે અન્ય હોરા હારે !

વણ શેલડો સાકર ક્યારે ?

મારો ભરતભૂમિ—૩

શી ફળદ્રુપતા સ્થળ સ્થળ સોહે !
નવરંગી રમણી મનડાં મોહે !-
જાણે વાડો વિશ્વંભરનીજ હોએ.-

મોરો ભરતભૂમિ-૪

સાચે વિશ્વંભરવાડો તું આઝી;
સમૃદ્ધિ સ્વાભાવિક બધો સાજી.
તને પ્રભુએ કરી પ્રિય પ્રમુખાજી-

મોરો ભરતભૂમિ-૫

દેખી દુનિયા મરે છે દિલ દાઝી-
પણ શીકર ન ! રાખ પ્રભુ તું રાજી !-
હાય ! હાલ તેની છે ધતરાજી !-

મોરો ભરતભૂમિ-૬

તારો વાંક નથીજ, તથાપિ એ,
અમે ભ્રષ્ટ કપૂત મૂંઢ પાપીએ;
દેવ છેક દુબ્યો !-દુભિયે રહ્યોએ !-

મોરો ભરતભૂમિ-૭

મદ, આળસ, ઈર્ષા ને અનોંતિ.
મતિ મતલબી, આંધળો નીચ અતિ;
સુખ સાર્વજનિક સમજે ન રતિ-

મોરો ભરતભૂમિ-૮

જાણો જન્મભૂભક્તિ તો નામે નહો;
એક પેટની વેદ અખંડ લહી;
ઉંચી ઓડ બળદીએ ડોંધો ન કહો,

મોરો ભરતભૂમિ-૯

એવા જનને ધિક ધિક ધિકંજ છે,
કોઈ કાગડા એથી તો હીકંજ છે;
જેને જાતિનો દાઝ અધિકંજ છે !

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૦

હોટ્ટેટાટ, કાશીર જે કહો,
જંગલીમાં જંગલો જે લોકો,
જનમભૂમિ ભજન અનભિય ન કો.-

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૧

સ્ત્રીઓ પણ, અગળા જે બાકી,
તેણે દેશભક્તિ સખળા દાખી;
ઇતિહાસ છેજ એનો સાખી.

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૨

જન જન્મો જન્મભૂમિ જે ન ચહે,
સૃષ્ટિ ક્રમવિરુદ્ધો રાક્ષસ એ:-
રે રાક્ષસે રૂડા, સ્વપક્ષે રહે !

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૩

આવા બ્રષ્ટ ધંદે ભંડાધ માતા,
જે જગને સુજનતા મૂળ દાતા;
જેનો જશ જશવંત હજી પણ ગાતા;

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૪

તું તો સત્ત્વ ગુણી તત્ત્વજ વેત્તા,
દેશે દેશથી પંડિત ન્યાં વહેતા;
યદ્દ શિષ્ય સહોત્સાહે રહેતા.

મોરો ભરતભૂમિ૦-૧૫

તારાં આર્ય ત્યારે યવને ભાળ્યાં,
મહા શૌળ, નિર્મળ બુદ્ધિવાળાં,
અહા ! “દેવાં કમાડે પડે ન તાળાં”

મોરો ભરતભૂમિ-૦-૧૬.

સેવું નિત્ય પુનિત તવ રજ યૂમી,
ધન ભાગ્ય નવલનાં તું જન્મભૂમિ;
તોરો ભક્તિ રંગે રંગ રહોજ ઘૂમી.-

મોરો ભરતભૂમિ-૦-૧૭.

નવલરામ

૯

જન્મભૂમિનું જયમંગલ

(ઝીઝાટી, તાલ દાદરા.)

જય મંગલપ્રિય જન્મભૂમિનું ગજાવિયે,	ધ્રુવ.
રઘુવીર સમ વિરલ વીર, ભારતી સુભટ સુધીર, ઉર સમુદ્રને દિમાલયે ઉછાળિયે-જય.	૧
જનની અંકે ઝીલિયે, અનૂની રંગ રેલિયે, આત્મબલ-ઉજાસથી બધું ઉજાળિયે-જય.	૨
સત્ય અર્થ સજ્જ થાઓ વિજય વાવટો ઉડાવો, વીરધર્મથી ધરા સદા ધ્રુજાવિયે-જય.	૩
સત્ત્વથી સચવાય સ્વત્વ, સમજાએ થઈ પ્રવૃત્ત, ધૂમિયે ઝઝૂમી, જંગ તો મચાવિયે-જય.	૪
ભૂતલ ફેાડી ફેડિયે, ઉડી જડો ઉખેડિયે. દોર ને દમામ દેશનો જમાવિયે-જય.	૫.

સ્થિતિ સમય સ્વીકારિયે, પ્રવૃત્તિયત્ત યોજ્યે,
જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમિયે ?—જય. ૬

માતૃ દીન દુભાય છે, સપુત ! પીડા પીછાનિયે,
દુધ દીપાવિયે હિમંગને વધાવિયે—જય. ૭

દેશસેવના સ્વધર્મ, અન્ય ન કર્તવ્ય કર્મ,
આત્મભાવથી બધું પ્રભુમય પીછાનિયે—જય. ૮

સંલિત

૧૦

ગુણવંતી ગુજરાત

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મેંધેરા તુજ મણિમેંડપમાં આ ઝૂકી રહ્યાં અમ શીષ;
માત મીઠી તુજ અરણુ પડીને માગીએ શુભ આશિષ !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૧

મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નંદનવનશી અમેલ,
રસ ઝુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૨

સંત મહંત અનંત વીરોની વ્હાલી અમારી માત !
જય જય કરવા તારી જગતમાં અર્પણુ કરીએ જાત !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૩

હંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર હિપવન માંય,
દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ તારી જાંય !

અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૪

- સર સરિતા રસભર અમીઝરાણું રતનાકર ભરપૂર !
 પુણ્યભૂમિ ક્ષણફલ ઝઝૂમી માત ! રમે અમ ઉર !
 અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૫
- દિદુ મુસલમિન, પારસી, સર્વે માત ! અમે પુજ આળ !
 અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સદુ કાળ !
 અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૬
- હર પ્રભાત સમાં અજવાળા ટાળા દો અંધાર !
 એક સ્વરે સદુ ગગન ગજવતો, કરીએ જય જય કાર !
 અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! ૭

અખરદાર

૧૧

માણનો રામ

માણ ! તુજ મહિમા ઉજ્જવલ નિત્ય દશે દિશ ગાજતો રે લોલ;
 માણને મસ્તક ભાનુ-કિરીટ પ્રભાભર રાજતો રે લોલ.
 માણ ! સજ્જ સોળ કલા શશિરાજ અમી અભિષેકતા રે લોલ;
 તપોવન ક્ષણફલ દે નિજ કાજ મધુર મધુ મ્હેકતાં રે લોલ.
 માણ ! સૌન્દર્યગૂંથી ઋતુમાળ ફરે રસ ફૂદી રે લોલ;
 તાણ કુદરત દે ત્રિકાળ દે નવરંગ ચૂંદડી રે લોલ;
 માણ ! શિર ધરતાં પુજ પદ્મેણું ત્રિવિધ ટળે આપદા રે લોલ.
 શાશ્વત સત્ય સનાતન વેણું બળવે શારદા રે લોલ;
 માણ ! તુજ કલ્પતરુને પ્રસાદ છવન રસ જામતો રે લોલ;
 વરમે સ્વાતિના વરસાદ કૃપા પુજ પામતા રે લોલ.

માણ ! લક્ષ્મી-નારાયણ વાસ, રૂડા ક્ષીર સાગરે રે લોલ;
 સદાએ સાગર ભર ઉલ્લાસ પનોતા પદે ઢળે રે લોલ.
 માણ ! તુજ યશ ગૌરવ ગુણ ગાન તણાં ઝરણાં ભર્યા રે લોલ;
 કરે તુજ ચરણામૃતનાં પાન સરિત નદ સરોવરો રે લોલ,
 માણ ! સુદર્શન સમ સદ્ધર્મ હિમાચલ રક્ષતો રે લોલ;
 તપોબળ, પાવન પૂર્વજ કર્મ અમર ફળ બક્ષતાં રે લોલ.
 માણ ! તુજ જ્ઞાન દાનને દ્વાર ભૂલી બ્રમ ભેદના રે લોલ;
 મધુરવાં-પંખી મુખ ટહુકાર થતા સ્મૃતિ-વેદના રે લોલ.
 માણ ! તુજ જગશેભન અવતાર અનોખો યુગે યુગે રે લોલ;
 પુરાતન સંસ્કૃતિને ભંડાર મુલક મસ્તિષક ઝૂકે રે લોલ.
 માણ ! રહી તિમિરે સૃષ્ટિ છવાઇ, સૂના ભૂતકાળમાં રે લોલ;
 બૂલ્યાને દોર્યા તવ દીપ સ્હાઈ ધરા વિશાળમાં રે લોલ.
 માણ ! તુજ અંકે ખેલ્યા શુર, ઋષિ, મુનિ, રાજવી રે લોલ;
 પૂંજયાં ખંડે ખંડે નૂર નવેનિધ સાજથી રે લોલ.
 માણ ! સંસ્મરણો જગમશહૂર જીવનપટ ચિતરે રે લોલ;
 હનૂયે પ્રેરકબળ, મગફર બનાવી હિજળે રે લોલ.
 માણ ! તું ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ અનાદિ કાળથી રે લોલ;
 પડ્યા કંઈ દેશ થયા બેહાલ, રહી તું મહાલતી રે લોલ.
 માણ ! તુજ ભૂતકાલીન એ સ્વર્ગ વિલોકું શા વડે રે લોલ;
 પુનઃ પુણ્ય ભાગ્ય સવિતા ભર્ગ અનસ્ત જ ઉધડે રે લોલ.
 માણ ! તુજ જગમાં જડે ન જોડે જતાં જુગ કેટલા રે લોલ;
 ભારત મૈયા ! પૂરો કોડ અધૂરા એટલા રે લોલ.

કે. હ. શેઠ

૧૨

ભારત દર્શન

(વસન્તતિલકાવૃત્ત.)

ભીમે વને સુતરુ સુન્દર આત્ર આલે,
 વિખ્યાત જ્ઞાનખળમાં વસુરાગવાલે;
 દેવાંગના સરખિ જ્યાં હતી અંગનાઓ,
 શૈલપ્રવાહપુર ભારતવર્ષ આવો.

૧

x

x

x

ખે હસ્ત અદ્રિ ખનિ ખે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,
 ભૂલાય કેમ તુટિ જે પડતા ત્યહાંથી;
 અંગાર જાદુગરના કરમાંહિ ખેડા,
 વર્ષે જ તે શરતથી વિખર્યા મરેડા.

૨

x

x

x

હંસે હસાવિ કવિએ કંઠહો કરાવ્યા,
 અર્ધાર્ધ વત્ત વનમાં નળરાય લાવ્યા;
 ભૂલી ભમી ભટકતી તજિ સે'જ દીધી,
 વ્યાધિ વિરોધિ, વિધિએજ ઉગારિ લીધી.

૩

વેપારિવૃંદ મળિ ફૂર અસહ્ય મારી,
 દાસી થઈ, નૃપસુતા શિર ચોરિ પાડી;
 રોતી રહી પિંડરમાં, સહસાજ સ્વામી
 પામી સતી મુલગ એ દમયન્તિ નામી.

૪

સત્યસ્વરૂપ યુધમાં સ્થિરધર્મયોગી,
 ભીમસ્વરૂપ સુત મારુત મત્ત ભોગી;

અગ્નિ સ્વરૂપ નર ભારત સૂર્યસો'તો,
વર્ણાંગમાં નકુલ બન્ધુ ભવિષ્ય જોતો. ૫

પાંડુકુમાર વનવાસ વિહાર શોભ્યો,
સૌન્દર્ય જેતું દમ્યું દુર્મતિ જેમ લોભ્યો;
શ્રી માધવીસમ દિવાકર શૌર્ય તૃષ્ણા,
રાખી વરી, રણ ફરી, હતિ એક કૃષ્ણા. ૬

x x x

નહાની નદી વન વંને, પ્રતિ જાતિ છોડે,
રંગીન પંખિ, કુસુમે તરુવૃન્દ મોડે;
ગાજે ત્રણે દિશ સમુદ્ર મરુત સુગંધિ,
સૂર્ય પ્રકાર પરિપૂર્ણ વિલોકિ સંધિ. ૭

પાષાણ રતનતણિ ખાણ, વખાણ શાંશાં ?
સૂતે રૂંપે અધિક ઓપતિ છે ભૂમિ ન્યાં;
અન્તર્વિકલ્પ કરિ લોક ન અલ્પ જોશે,
પૃથ્વી તણો સુભગ આગજ એમ તોલે. ૮

x x x

ન્યાં અબ્ર આવી બહુ વેશ નભે ધરીને,
વર્સાવિ વારિ, કરિ શાન્તિ ફરી ફરીને;
ગર્ભવિ દોષ, કરિ જ્યોત પ્રકાશિ ન્યાં ત્યાં,
જેવાં હિદાર જિવથી જનચિત્ત શાન્ત્યાં. ૯

ગંભીર મૌનચિ મહાન્ત વ્રતાનુસારી,
ગાઢી જટા સફળ આયુષ દીર્ઘ ધારી;
જે છાયમાં શમવતો જન તમ લોભે,
ન્યાં ચિતનાત્મક નમી વડ પ્રૌઢ શોભે. ૧૦

ન્યાં વિક્રમાર્ક અતિ વિક્રમ યુક્ત વીરે,
શત્રુ થયા શક હણ્યા, ખશ્યું ધ્યાંત ધીરે;
તેથી પ્રચંડ શક સંવત એક સ્થાપી,
ઉત્ર પ્રતાપ રવિ કીર્તિ અનન આપી. ૧૧

x x x x

સંધાનનો સુકર, તીવ્ર પરાક્રમેથી,
સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનો ન તેથી;
પ્રેમાવતાર થઇ, અંધુવિરોધ છાગે,
ન્યાં વિષ્ણુરૂપ કહિ કૃષ્ણ પુરાણ ગાયો. ૧૨

પિતૃવ્યધાતલય ધારિ અહી ઉભેસો,
આણી વિરાગ, સહસા યુધમાં પડેસો;
સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરું અર્જુનને જણાવી,
ગાણ્ડીવધોષકૃતિકારમિ ન્યાં કરાવી. ૧૩

ન્યાં પ્રેમનાં ભરત નાત શકુંતલાનાં,
સૌભાગ્ય ખોઇ તપતી જનકાત્મજનાં;
ગાઈ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં,
પૃથ્થ થયા અમર એ કવિ મુખ્ય માન્યા. ૧૪

ન્યાં ખિન્દુમાં ગ્રહ ગણી રવિ નામ ધારી,
કીધો સ્વકાર્યવશ સર્વ ખગોળ ભારી;
વિસ્તારી તે ગણિતની મહુ દેશ લીલા,
લીલાવતી વિરચી સત્કૃતિમાં રસીલા. ૧૫

આકાશથી ઉતરિ ગર્જ્વર ગુલ્લ બેદી,
ગાદાં શિલા તરુચ્છેદા બળમાંહિ છેદી;
જેને તટે મુનિવરે ધર્મ ધ્યાન લોભે,
ભાગીરથી સમ સરિત નહિ કોઇ શોભે. ૧૬

ને ક્યાં લિમાલય સમે પણુ અદ્રિ એવો,
 જિયો શિલા લિમતણી ધરિ કોટ જેવો;
 જેણે ઉતારિ દળ દાનવ દીન કીધાં,
 આ દિવ્ય ભૂમિ હિરેજ સમાવિ દીધાં. ૧૭

ભીમરાવ ભોળાનાથ

૧૩

સૌરાષ્ટ્ર

(વસન્તતિલકા)

નિવૃત્તિમાં સમય સંતત ગાળવાને,
 ને શત્રુઓથી યદુવંશ ખચાવવાને;
 સ્થાપી સ્વરાજ્ય, મજમંડળ વિસ્મરીને,
 જ્યાં સ્વાન્તની કરી ચિરસ્થિતિ વાસુદેવે. ૧

વૌટી રહ્યો જલધિ દુર્જય દુર્ગ જેવો,
 ગંભીર ગર્જન વડે ધૃતિ શૌર્ય દેતો;
 રીઝાવતો હિર તરંગ—પરંપરાથી,
 સુકતા પ્રવાહ હિપહાર અનેક આપી. ૨

જ્યોતિઃસ્વરૂપ સુરસેવિત સોમનાથે,
 કીધો નિવાસ રુચિરત્વ નિહાળી નિત્યે;
 સંતુષ્ટ સતપ્રણયલાજન જ્યાં સુદામા,
 પામ્યો સુરેન્દ્ર-સુખ માધવ-મિત્રતામાં. ૩

સંરક્ષતું રહી સુદર્શન સર્જ્ય જેને,
 જ્યાં હેષતા હય પૃથા સુતના સુપંથે;

FROM MAHENDRA SHANTILAL

કાવ્ય સમુચ્ચય

૧૬

જ્યાં રતેહલમ થકી અર્જુન ને સુલદ્રા,
પામ્યાં અબેદ કંઠ પુણ્ય પ્રસંગ લેતાં. ૪

આકાશ છત્ર ધરતા દદ દંડ જેવો,
જીમૂતને ગમનમાર્ગ વિરામ દેતો;
સ્વર્ગીય ગાન શુણવા ધરી કાન બિભો,
જ્યાં રમ્ય રૈવતગિરિ રસથી ભરેલો. ૫

વર્ણ તણા રણ વિષે રિપુને વિદારી,
સંત્રાસ સઘ સુર સુંદરીનો શમાવી;
જેની શુદ્ધ સમરનો શ્રમ ટાળવાને,
સેવી સુશાંત દિન કેં મુચુકુંદ ભૂષે. ૬

ઉચ્ચાશયો મુગતના ભવિકે ભરેલા,
કર્તવ્યનાં કવન દિવ્ય રસે રસેલાં;
કારુણ્યસૂત્ર શુચિ જ્યાં સહજ સ્વભાવે,
અઘાપિ લેખ મગધેશ્વરનો ખતાવે. ૭

સ્વચ્છંદ જ્યાં વન વિષે વનરાજ ખેલે,
યોગીશ્વરો સુદૃઢ શુદ્ધ સમાધિ સેવે;
દિવ્યૌષધિ રસભરી દિનરાત ડાલે,
સ્વચ્છાંબુ પૂર્ણ ગિરિ નિર્ઝર ભૂમિ રેલે. ૮

જ્યાં વ્યાઘ્રને મહાભરી મહિષી હઠાવે,
તેજી તુરંગમ શૃંગાણુને દીપાવે;
જ્યાં વલ્લભીપુર સમાં નગરો અનેરાં;
લોભાવતાં જગતને વિભવે વધેલાં. ૯

જ્યાં દિવ્ય કૈંક જિનમંદિર પૃષ્ઠ ધારી,
સિદ્ધાદ્રિ દિગ્ગજ સમો વિલસે છટાથી;
નંદાના અનેક અગ્રલો પ્રદરી સરીખા,
ઉભા દીસે અહીં તહીં જનમાર્ગ જોતા. ૧૦

જ્યાં આદિ કાવ્યરસપોષક ગુર્જરીતો,
 ને પ્રેમ ભક્તિ રસ પૂરિત રનેહભીનો;
 નાચ્યો નૃસિંહ નિજ વિગ્રહ ભાન ભલિ,
 રેડી ગયો હૃદય સંસૃતિ બન્ધ તોડી. ૧૧

સ્નેહે ભર્યાં સુમનસૌરભ શોધનારી,
 ને દિવ્ય ગાન સુરગુંધિત ગુંજનારી;
 પામી સ્થિરત્વ પ્રણયામૃતપાનથી જ્યાં;
 મેવાડની મધુકરી ભવમુક્ત મીરાં. ૧૨

સ્વાધ્યાયમાં અભિરુચિ જનની જગાડી,
 ઘેરી સુપુષ્પિ કંઈ માનસની મટાડી;
 આપ્યું અપૂર્વ નવ ચેતન આર્ય ચિત્તે,
 જેના દયામુખસરસ્વતી દિવ્ય પુત્રે. ૧૩

જ્યાં જન્મ ધારણ કરી દલપત્તરામે,
 આપ્યો અમૂલ્ય ઉપદેશ સુકાવ્ય વાટે;
 ધીરું સમુદ્ધરણ સંસૃતિનું બતાવ્યું,
 ને સભ્ય, શાન્ત, સમયોચિત ગાન ગાયું. ૧૪

મર્મવ્યથા હૃદયરોદનથી બતાવી,
 ઉડાં અનેક પડ અંતરનાં ઉખેડી;
 સરનેહ સૂત્ર સહજે જગને જણાવી,
 સંકીડતો પ્રણયવિગ્રહ જ્યાં કલાપી. ૧૫

સત્યાગ્રહી, અચલ, ઉર્જિત ને યશસ્વી,
 સતકર્મવીર, સુરતેજ ભર્યો, તપસ્વી;
 ઘૂમી રહ્યો કમર વિશ્વહિતાર્થ બાંધી,
 જેનો સુપુત્ર જનતાપિત દેહ ગાંધી. ૧૬

જ્યાં વિચિત્રતા છલ ભર્યા પથથી વિખ્યાં,
ઝેરી પ્રપંચમયમાનવસંગહીણાં;
નિર્દોષ હું કૃપિત દંપતી ભેદ બૂલી,
મૂંગે મુખે મથી રહ્યાં કૃપિ કર્મ સેવી. ૧૭

અજ્ઞાત જ્યાં અતિથિ પૂજન પૂર્ણ પામે,
મંદસ્થળે નિજ નિવાસ શી શાંતિ સેવે;
જ્યાં પ્રાણિમાત્ર ભયથી રહી યુક્ત રાગે,
જ્યાં પૂર્ણ વિગ્રહવતી કરુણા વિરાગે. ૧૮

લજ્જાભર્યા અજન્મ હું અવગુંદનેથી,
સૌશીલ્યથી, વિનયથી, નન મસ્તકેથી;
નિષ્કામ સ્નેહ રમથી, દ્રવતી દયાથી,
શોભાવતી સદન જ્યાં શુચિ સદા લક્ષ્મી. ૧૯

એ સ્વર્ગકુંજ સરખી અમ માનુષ્યમિ,
વાત્સલ્યથી, પ્રણયથી, રસથી ભરેલી;
ઑણી પરે સતત ભારત માત જેને,
ઊભી ગ્રહી વિમલ વારિધિને કિનારે. ૨૦

એ કાઠિલી લલિત લક્ષણથી લસંતી,
આશા ભર્યા ઉર થકી દળવે દસંતી;
એનું મદા સ્મરણ અંતરથી કરીશું,
ને હિતમાં જનની-ચરણે ધરીશું. ૨૧

દામોદર ખુશાલદાસ બોરાદર

૧૪

ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ.

(રોળાવૃત્ત.)

સુણ, ગરવી ગુજરાત ! વાત કંઈ કહું હું કાનમાં,
સમજી છે તું સુખત, સમજશે સહજ સાનમાં,
વસ્તી વસુ સુખ તને, વળી વેપાર વણજનું,
જ્ઞાન ધર્મે પણ સુખી, દુઃખ નહિ અધિક કરજનું. ૧

નથી તેમ તું રહિત અન્ય મોટા મહાગુણથી—
વધો નામના હજી, વડિલ આર્યોના પુણ્યથી.
પણ ક્યાં બુદ્ધિ વિશાળ, કવિ, ઋષિ, વીર ગયા ક્યાં ?
રણ ગજવે, રંગ ભૂમિ—સર્વ એ સ્થિર થયા ક્યાં ? ૨

પાડી દેહ પવિત્ર, ગયા ક્યાં રક્ષક એવા ?
ક્યાં તે સ્વદેશ દાઝ ? પ્રજા રાજાની સેવા ?
મહત્ત્વ પુત્ર ક્યાં ગયા, માત ! તુજ ઊંચા કુળના ?
છોતે નિકળ્યા ખોળ વણાએ—ઓછા મૂલના. ૩

ક્યાં પ્રાચીન આતુર્ય ? અસહતા ક્યાં રે તારી ?—
નૌતમ નરની નાર ! જાણ્યું શું વંશ વધારી ?
પુત્ર જણ્યા બહુપેર, જણ્યા પણ ભોગવિયા નહિ;
સુખ સ્વપ્ને દીઠેલ, જાગી તે ભોગવિયાં નહિ. ૪

છયાસી લાખ નિજ પ્રજા, છતાં વંદા રંડાણી—
આર્યપુત્રો ! અનુપમા, હિંદ સુંદરો હિંદવાણી,
બેઠી પનાતી હાય ! દુર્દશા આખે દેશે;
જ્યાં ભેજી ત્યાં સ્વાર્થ, ભટકતો ભિન ભિન વેશે; ૫

ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે,
દેશ દાઝ પણ પડી, પરાધીન પ્રજા પણ રે;

ગયા સૈકા વહોં ગયા, વશ પડી રહોં ખીજને;
જતા આવતા સર્વ યવનની આણુ તું માને. ૬

હાય ! કેમ જીવાય, પરાધીન એ સ્થિતિમાં ?
છૂટી પડે અવતાર ગુલામી દેખીતીમાં,
માડી ! ભોંઠ, કર જોડ, હામા માગી લે વહેલી,
કર્તવ્યે પડ જહાર હિંદમાં સહુથી પહેલી ! ૭

રજપુત વીર જગાડ, રાજ્યકર્તા કર સાચા;
બ્રહ્મ બાળ વિદ્વાન, જ્ઞાન જિજ્ઞાસુ બચા.*
દેશ દેશ વગડાવ શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો,
બધે એકતા ભજવ, પરાજય કરી ભિન્નતાનો. ૮

પિટવ દાંડી પરમાર્થ, સ્વાર્થ સંહારી માડી !
સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ઘાડી.
ઉતરે પનોતી હવાં, વખત આવે છે સારા,
તત્પર થા, ગુજરાત ! હક્ક ભોગવતા તારા. ૯

ગઈ ગુજરી જા ભૂલી, શોક તેના શા કરવા ?
મરતાં ગઈ તું બચી, વળી કાં સૂએ મરવા ?
તજ મિથ્યા કલ્પાંત, હામ હેડે ધર, માતા !
કર સજીવન નિજ વતન, શિર ઉપર સુખદાતા. ૧૦

પૂર્વ જન્મનાં પાપ નર્મદા જળ શુદ્ધ કરશે;
નવીન જન્મ શરવીર થકી એ ખોજો ભરશે.
હું ક્યાં જોવા રહું, નવોન એ જન્મ જ તારો ?
માતા દુઃખ મુઝવણે ગાળોં નાંખ્યો જન્મારો. ૧૧

હશે; ન મુજ મન દુઃખ, વિશેષે એહ વિષેનું,
અર્પાં દહં સો જન્મ, એવડું મા ! તુજ દહેણું.

સો આપું લઈ એક, સદસ આપું હું એક.
ગુર્જર દેશ કરો જોઈ, દીપતો સત્ય વિવેક. ૧૨

પણ તે દિન હજી દૂર, નથી મારા વારામાં—
મોડે જહેલે, ભલે, જોગ પડતાં સારામાં.
નમન હાલ, ગુજરાત માત ! આ સલામ છેલી;
સફળ થજો આશીષ, ભક્ત પુત્રે આપેલી ! ૧૩

મલખારી

૧૫

ગુરુદેવ

ગુરુદેવ નમોનમઃ

ગુરુ ! ત્યાં સુણારો આ શબ્દ ?
જ્યાં વિચારો છો જ્યોતિર્ણયે
ત્યાં મૃત્યુલોકના બોલ પહોંચે છે ?
શીખવ્યું છે આપેજ, ને સમજું છું ૫
કે માનવ વાણીનો પડથો
શ્રવણેન્દ્રિયમાં પરિસમાપ્તો નથી:
મનવચનકર્મના મહા ધ્વનિ
જગતમાં ને જગતની પાર ઘોરે છે.
એટલે શ્રદ્ધા છે ગુરુ બોધમાં ૧૦
કે શબ્દ નહીં તો શબ્દાર્થ,
ને શબ્દાર્થ નહીં તો શબ્દભાવ
સદાયે સંભળાય છે ત્યાં.

‘ત્યાં’ એટલે ક્યાં ?

સ્વર્ગ ? વૈકુંઠ ? ગોલોક ? અક્ષર ? ક્યાં ? ૧૫

જગજ્ઞેનો જાણવા ઇચ્છે છે,
 મૃત્યુના પડદા પાછળ જોવા વાંછે છે.
 મહેં તો વચનામૃત પીધું છે કે
 ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
 દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ.
 કંઈ કંઈનાં કલ્યાણ કીધાં છે,
 પ્રાણધન ખરચી પ્રાણ ઉદ્યાર્યાં છે,
 તે કલ્યાણ જ પામ્યા છે.
 જ્યાં વિહરો છો ત્યાં,
 સંસારમુક્ત તે સદ્ગતિમાં
 પુણ્યધામે આનન્દ મૂર્તિ છે.

૨૦

૨૫

ગુરુરાજ ! મોહન એ મન્મથનો કાંડો,
 ને હેતાળ એ મોરખીની વસ્તી !
 કાળમીટના વજ્રતટની એ વેરાન ભચ્ચતા.
 ને લોકસંઘના સહસ્રાવની એ કુમાશ !
 દેવ ને મનુદેવ જ્યાં લીલા કરે
 તે તીર્થ, અન્ય અતીર્થ.
 ગુરુદેવ ! પુણ્યપગલાંથી આપે,
 ને સાધુકવિ વેદમૂર્તિ મહર્ષિ
 બ્રહ્મસભાના બ્રહ્મરત્ન શંકરચાલકાએ
 એ અતીર્થને તીર્થ કીધાં અમ માટે.
 ગંગા અને ગંગાના તટવાસી જ્યાં
 સ્મરણમાં રમે છે એ સહુ.

૩૦

૩૫

ધેરે નાદે મુખની મોરલી ખેલતી
 ન્હાને ડગલે પૃથ્વી ઉપર પગલાં પાડતાં,

૪૦

પુણ્યના પરિભલે જીવનનું પુષ્પ વિકસતું.

પ્રકૃષ્ઠ જૃહસ્પતિની જોડલી સમોવડી

નયનખેલડી ત્હમરી પ્રોજ્જવલ પ્રકાશતી.

વિશાલ તેજસ્વી ભાલ દેશે

અનેકરેખ ત્રિપુંડ સમી

૪૫

તત્ત્વચિન્તનની રેખાઓ લંખાવતી.

જ્ઞાનભારે ભમ્મરો નમતી,

અનુભવના અંખારથી અંબયેલાં

પોપચાં ધીમેશથી પડતાં-ઉપડતાં.

ફિલસૂફની તત્ત્વલીનતાને ચિન્તનસમાધિના

૫૦

વદને જોડા પડછાયા પથરાતા.

યૌવનનો ઉઘાડ છતાં વિકારહીન,

બુદ્ધિવૈભવ છતાં અડગ શ્રદ્ધાવાન,

પ્રારબ્ધવાદી છતાં નિરન્તર પુરુષાર્થી,

અદ્વિતીય ગુરુ છતાં સદાના શિષ્ય,

૫૫

મહા તત્ત્વજ્ઞાની છતાં યે,

એકાન્તિક ભક્ત ત્હમે હતા.

અભ્યાસના ખાલી ફુંભાં

ટૂંકા જીવનનો ઉભરાતો અનુભવ

નીતારી નીતારી ભર્યો હતો.

૬૦

જડદેહે બટુકજી જણાતા,

પણ ચેતનદેહે વિરાટરૂપ વિકસતા.

સાદાઈ અને સરલતાની સૌમ્ય શ્રુતિ,

ઉન્માદ ને અત્યાચારના અરિ હતા.

વસન્તના વાયુ વાય,

૬૫

ફળે, ને સહકાર નમે:

સંસારનાં સદ્ફળ ફળતાં

તેમ તેમ ત્હમરી ડાળે નમતીઃ
 સન્માનથી સર્વદા ત્હમે વિનથી થતા.
 અમારી નિત્યે કલ્યાણકામનાવાળા,
 ૭૦
 શિષ્યોના નિરન્તર હેતના લોભી,
 વિદ્યાર્થીઓના વાતના વિસામા હતા.
 અહ્મચારીને અહ્મચર્ય બોધતા,
 ગૃહસ્થાશ્રમીને ગાહસ્થ્ય ધર્મ શિખવતાઃ
 પ્રેરણાથી પ્રકાશતી એ વાણી હતી.
 ૭૫
 દેવમન્દિરમાં થે દેવકથા કરતા,
 પુરાણ વાર્તા નવઉત્સાહે લલકારતા,
 સાધુસન્તો થે મુણી સત્કારતા તમ વેણ.
 પંચેન્દ્રિયો અખંડ પંચ વર્તમાન પાળતી,
 એકાદશીનાં બગરણ ઉપવાસ ધુન નિરખી
 ૮૦
 મુખી અને Mystics માંભરતા.
 ત્હમારા વતન કરતાં વનમાંના
 મદાધોષ શાહૂંલની ગર્જના સમેાવડો
 ત્હમારો ઉપદેશ ગાજતો.
 લક્ષ્મીશુએ ટુંકુમચન્દ્રકે
 ૮૫
 ને નારાયણ ભગવાને કેસરતિલકે
 ગુરુરાજ ! ત્હમને વધાવ્યા હતાઃ
 ને દેવભાગનું નૈવેદ્ય ધરાવીને જ
 દેવદત્ત વૈભવ ત્હમે ભોગવતા.
 લીલમલીલી અમ ગુજરાતની અમરાદએ
 ૯૦
 નવ શિક્ષણની ત્હમે સાખ હતા.
 પ્રાચીન અર્વાચીન ઉભયમાં વિશ્વાસુ,
 પૂર્વ પશ્ચિમ ઉભયમાં શ્રદ્ધાવાળા,

રાજપ્રજા ઉભયમાં આસ્તિક રહેતા.

સદ્ગુરુ સહજનન્દજી ને મહાત્મા અક્ષવાતુન ૯૫

ઉભયના પરમ ઉપાસક હતા.

કાલના આદિથી કવિઓ

પુષ્પના ગુણાનુવાદ ગાઈ રહેવા

મથે છે, પણ નથી ખૂટયા એ:

મહાનુભાવી ગુરુદેવની તો પછી

૧૦૦

ગુણગીતા કેમ ગવાઈ રહે ?

નેતિ, નેતિ, નેતિ, ભગવાન !

આયુધ્યની ઉજમાળી સ્મૃતિઓ

કોને નથી સતાવતી ?

સુખનાં સ્મરણોમાં ઊંડુ દુઃખ છે,

૧૦૫

દુઃખનાં સ્મરણોમાં ઊંડું સુખ છે.

પુરાણાં મુખ સંભારતાં યે

દિલ દાઝે છે, ગુરુજી !

સૂર્યનું કિરણ સપ્તરંગે ઉઘડે,

ને સાતે રંગ પાછા સંકેલાઈ

૧૧૦

એકજ્યોત શ્વેત કિરણ સોહાય:

તહમારા જીવનનું કિરણ પણ તેમ

સંસારમાં અનેક રંગે ઉઘડ્યું,

ને ઉઘડી, પ્રપુષ્ટી, ઝળહળ ઝળકી,

અન્તે એક જ્યોત સંકેલાઈ,

૧૧૫

ધવજ રંગે ધર્મમાં આથમ્યું,

ને સૂક્ષ્મ અંશ અક્ષરચરણે વિરામ્યો.

જય એ તહમારો ગુરુદેવ !
જગત જીત્યા, ને પછી એ જીત્યા.

પૃથ્વીને આરા છે, ૧૨૦
ને પૃથ્વીમાંની ઉત્ક્રાન્તિને યે આરા છે.
એ પછીના ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગ
અવકાશને સહામે તીરે છે;
ને મૃત્યુની નદીનાં અન્ધારકાળા નીર
વચમાં ઘેરાં ઘેરાં વહે છે. ૧૨૫
એ વારી તરી ઉતરતાં
મનુષ્યનાં માટીનાં માળખાં
ઓગળી જાય છે દેવ !
તહમે પૃથ્વીના પોશાક ઉનાર્યા,
તહમે ચેતનના વાધા મળ્યા, ૧૩૦
તહમે તેજની પાંખો પ્રસારી ઉડ્યા
એ ઉત્ક્રાન્તિના અગોચર પન્થે.
ઉર્ધ્વગામીનું જવું યે ધન્ય છે,
અધોગામીનું જીવવું યે ધૂળ છે.
જગતયાત્રામાં જીવન ને મૃત્યુ ૧૩૫
હિલય તહમે ધન્ય કર્યા.

ટૂંકી આયુષ્યની અવધો તહમારી,
પણ લાંબાં ઊરનાં સંભારણાં અમારાં.
સૂર્ય કરતાં સૂર્યપ્રકાશ વિસ્તીર્ણ છે,
પુષ્પ કરતાં પુષ્પના પરિમલ જહોળા છે: ૧૪૦
પ્રકાશવન્ત ને પરાગમય આયુષ્ય કરતાં યે
એ આયુષ્યના સ્મરણમુગન્ધ દીર્ઘજીવી છે.

યસ્માન્નોદિજતે લોકો

લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ

મોહને દૂભવ્યા નથી,

૧૪૫

મોહિની દૂભાયા નથી:

વડવાનખની મદાન્વાળાઓ, દેવ !

તે કે વણી જે સજગાવેલી મેં તો,

ખળ દિલનો દરિયો ડોડાળાયો નથી.

મોહને ખર્ચું કામા કરતાં જ

૧૪૦

સંચારી છે સંસારના તીર્થમાં.

આપણો પ્રસંગ શું આણેલું ?

નથી વીસર્યો ને નહોં વીસરાય,

સ્મરણમાંથી નહોં સરી જાય

એ આપેલું હવનદાન.

૧૫૫

ખરાબે લાપતી મ્દારી નોંધાને

વાળી બેઠણમાં મૂકી,

એ નાખુદો ખૂલશે કદી ?

ગગનના તારક લેખ ખૂંસાશે ?

કે ખૂંસાય એ દહ્યાના લેખ !

૧૬૦

શુરદેવ ! નમોનમઃ

એક વાર શરણે આવ્યો, ને તર્યો.

ખીછ વાર પુણ્યનામાવશેષ

અહોં લખું છું અધુરે અક્ષરે.

લોકકવિતા કેવે છે કે

૧૬૫

રામનામે પ્રત્યર તર્યો:

તો હાશિરામને નામે

આ પતથરે તરશે સ્તો.

ત્હાંથી ચે ઉદ્ધોધજો મુજ બુદ્ધિને,

ને પ્રેરણાનાં પીયૂષ પાઠવજો, દેવ, !

૧૭૦

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્.

નહાનાલાલ

૧૬

કવિ દસપતરામને

વીતતી દીર્ઘ રાત્રી, ને થતો ખુરોડ દેશમાં,	
એ ખુરોડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા.	૧
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ,	
દેવોના ધામના જેવું હૈકું જાણે હિમાલય.	૨
બુદ્ધિવૈભવ, ને આસ્થા, આશા, રસ ઉદારતા;	
એ દૈવી દીપમાલાનાં અન્તરે તેજ રાજતાં.	૩
આપ અમૃતના જાયા, ધાવણે અમૃતે દીધાં;	
ને તેથી અમૃતમીઠાં આપનાં કવિતો હતાં.	૪
ડાહ્યા પુત્રજ ડાહ્યાના, અંગોઅંગે ઉરે પણ,	
મન વાણી કર્મમાં ચે, ઝરે નિત્યે જ ડહાપણ.	૫
વીરા દેવકુંવરીના, દીપ્યા દેવ કુમાર શા;	
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભાસ્કરે સમા.	૬
ભયોં ઉત્સાહી એ કંઠ મેઘના સમ ગાજતો;	
યશસ્વી વાણીનો એહ પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.	૭
શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યો, પ્રાણની શ્વેત પાંખ શાં;	
તેજ વાદ્યા સજી જાણે ફિરિસ્તો કે મનુષ્યમાં.	૮

- નત્ર ને નમતા, તહો યે શૈલ શી દૃઢતા હતી;
 ચાલ ધીમી ધીમી, તહો યે ખંતથી વેગીલી ગતિ. ૯
 હાથે પીતળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમલાકડી;
 બાંધી રાખી શું સંકેલી સેના સેતાનની લહડી! ૧૦
 પૂર્યા છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમાં રૂડા,
 પડ્યા અન્ધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા. ૧૧
 દીકું એ સૌ દીર્ઘ કાલ, સુધાર્યું સુધર્યું ય તે;
 પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દષ્ટિને. ૧૨
 બહુ વર્ષો સુધી આપે મૂલવ્યાં મોતી ખહારનાં,
 પછી પારખવા પેઠા આત્માના દરિયાવમાં. ૧૩
 ધૂમતાં સૌ દિશે તહેને ધાર્યાં એક સમાધિમાં,
 વાળી બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ પેરોવ્યાં પરમેશમાં. ૧૪
 વિધિએ ભાગ્યરેખા શું દોરી કુંકુમ કેસરે!
 ઉર્જવળા ભાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે. ૧૫
 રિમતની મુન્દરતાના કપોલે અંકુરો ઉભા;
 મધુરાં હાસ્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા. ૧૬
 આત્માનું તેજ, વીંધીને રોમ રોમ, વિકાસતું,
 બ્રહ્મર્ષિ આપને દેહે બ્રહ્મવર્યસૂ વિલાસતું. ૧૭
 વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
 પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના. ૧૮
 આઘ દષ્ટા આ યુગના, કવિ છો સૂત્રકાર છો;
 ને નવજીવન કેરા ઋષિ છો સ્મૃતિકાર છો. ૧૯
 ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય, પેગમ્બર પ્રભુ તણા;
 નવીન સુર્જરાષ્ટ્રે એ ગમ્મવી ગેખી ઘોષણા. ૨૦
 ભલૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભરમ નથી કીધાં,
 તહેમે વર્ષો સમા વર્ષ્યાં, ચન્દ્ર જેમ સોચી સુધા. ૨૧

સ્થવારે સ્થાંત્રે જેવો તપે લાલુ દિને દિને,
શીળા શીળે તપ્યા તેમ, દઝાડ્યા નહિ કોઇને. ૨૨

મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાલમાં,
પારખી પારખી તેહ સંરક્ષ્યાં, પ્રાણની સમાં. ૨૩

ને નવયુગની ખીણે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ,
સંધરી પીમળો સૌની તેહનાં મધ સારવ્યાં. ૨૪

ધીર ગમ્ભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી ત્દમે ઘણા,
ખોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા; ૨૫

વિદાને સંપનાં સૂત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપનાં,
ને સંસ્થાનસુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં; ૨૬

પુણ્યભાવ, સદાચાર, ભક્તિ, ને પરમાર્થ, ને,
સાત્ત્વિક સ્નેહના મંત્રો, ધર્મઔદાર્યઃ સર્વ તે. ૨૭

વધે સંસારની શોભા પ્રભા ને પ્રભુતા વધે,
ગાયાં છે દેહઆત્માનાં સૂકેતો ઉત્તરિનાં બધે: ૨૮

રાગ અને પ્રગ્ન કેરું એક છે હિત તે લહી,
ઉછેરું એ સદા આપે, શાખ અન્ને ય ને દઈ. ૨૯

સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાગએ, પ્રગ્નએ પ્રેમી પારખ્યા,
એ બાહુ અંગના એક, ત્દમારે તેમ તે સખા. ૩૦

પ્રતિભા, રાગ્યની આરથા, ઉર્જાવળી દેશ ભક્તિની
મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની. ૩૧

પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા,
સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાંથી સાર શોધતા. ૩૨

પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિશુદ્ધ
પરમ ધર્મ ત્દમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ: ૩૩

દેશીઓમાં વરયો દેશી ચર્ધ, તહેમાં લીધો રસ,
પરમ્ મિત્ર તહમારો જ તે મહાભાવ કાર્ણસ. ૩૪

જે નહાના ભાઈ હિન્દુના, ઇસ્લામી ખ્રીસ્તી પારસી,
સૌથું સ્નેહ દીધો-લીધો, હૈડે હૈડાં હસી હસી. ૩૫

સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી. ૩૬

સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઊર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકનાં હેતનાં પૂર વહેતાં તહેવાં તમે ભણી. ૩૭

સારપ આશિષો વહેરી, જનોમાં શુભ નામના,
સંચર્યા લઈ સદ્ભાવો આપ અક્ષરધામમાં. ૩૮

હતાં જીવન ને વાસ સદા મન્દિરછાયમાં,
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપનાં. ૩૯

આપે આયુષ્ય મધ્યાહ્ન ગાળિયો પ્રભુ કાર્યમાં,
અને આયુષ્યની સન્ધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા. ૪૦

દેહતા સુરથે સ્થાપી દેહી કેરો મહારથી,
ઇન્દ્રિયોના અશ્વ જોડી, લગામે વૃત્તિની ગૂંથી. ૪૧

વિવેક સારથી માંડી, અખંડ પ્રભુની દિશે,
તહમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિશે. ૪૨

નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિન્તક ચિન્તને,
શાણ્ણ સંસારી સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને. ૪૩

ભક્તિદેશે મહાભક્ત, કૂંપજો ભાવની કુંળી,
આપને આંખલે એમ ડાળીઓ સૌ ફળી ફલી. ૪૪

શું શું સંભારે ? ને શી શી પૂજું પુણ્યવિભૂતિ યે ?
પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે. ૪૫

૧૭

કવિ નર્મદનું મંદિર

(ધ્વનિત)

વીર નર્મદ ! તું જગમાં લડો જંગ ગયો;
તુજ વીર છખી નિરખી ચખ અશ્રુ ભરે !
કંઠ પુષ્પ નવાં ખોલતાં તુજ પ્રેમ-ઝરે
સ્થળ સર્વ વિખેરી દઈ કૃતકૃત્ય થયો;

તુજ પ્રેમ-ઝરો નિશદ્દિન અખંડ વજ્રો,
ભરી બધું-હરે ભૂમિ કારણ દાઝ ખરે,
જહિ તેહ અમાસ પછી જયમ આલ-હરે
ચઢતો અમોચંદ્ર દોષે લમ દીપો રહ્યો !

તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજી નૂતન લાં,
દિનદિન નવીન સુભાવ હદે જગવે;
તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનું મંદિર છે,

જહિ દેશપૂજા પ્રોતથી કરવા શિખવે,
વળો પ્રેમ સુશૌર્ય બન્યું વીરજીવન જ્યાં,
ગુરુ નર્મદ ધન્ય ભોમો તહિ તું વીર છે ?

અખરદાર

૧૮

અહમિરિ

(ઇન્દ્રવજ્રવ્રત)

x

x

x

ચોપાસ સંધૂં સુનકાર લાગે,
વચ્ચે ઝરાના મૃદુ શબ્દ યાએ;
દહેરો વળી વાયુનિ મંદ આવે,
જોઈ રૂડો ડુંગર પૂર્ણ ભાવે.

૧

જોતાં નવું વિસ્મય મંન પામે,
ગંભીરતાથી ભય ભારિ જામે;
આનંદ તોએ પછિ વ્યાપિ રેહે,
એવો ચમત્કારિક પ્હાડ છે એ.

૨

x

x

x

સંસાર સંઘો વિસરી જવાએ,
પાપી પ્રપંચો મનમાંથિ જાએ;
લીલા પિતાં હૂં નથિરે ધરાતો,
એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આ તો.

૩:

એ સર્વ જોતાં ચિત્ત તો સમાયું;
વિશ્વેશમાં ને જિન્નું કૈં ન ભાવ્યું;
આનંદમાં નર્મદ છેક ડૂબ્યો,
એવો દિદો અહમિરિ જ ઊભો.

૪

નર્મદાશંકર

૧૯

કબીર વડ

(શિખરણી)

સુરો ભાર્યો ઝાંખો, દુરાચિ ધુમસે પહાડસરખો,
નદી વચ્ચે ઊભો, નિરભયપણે એક સરખો;
દિસ્યો હાર્યો બેઢો, હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો,
સવારે એકાંતે, કબીરવડ એ શોક હરતો. ૧

કદે દેખાવે એ અચરતિ જણાએ જગતસાં
ખરે એ મહોરાંની, મગરૂખ રહે દેશ નવ કાં !
મનાએ સતસંગે પવિતર કબીરાભગતમાં,
પ્રજ્ઞની વૃદ્ધીએ, નિત અમર કહેવાય નવ કાં ! ૨

જતાં પાસે જોઈ, વડ નહીં વડોતું વન ખરે,
મળે આડા ઊભા, અતિ નિકટ નીચે ઉપર જે;
વડો ઝાઝા તોએ, સહુ ભળી ગયે એક દિસતો,
વળી સંધાઓનું, અસલ જિવતું એક મુળ તો. ૩

x x x x
પુટી ડાળોમાંથી, પ્રથમ તરુકેરી નિકળતા,
ખુંચે તેવા તંતૂ, વધિ જઈ નિચે જે લટકતા;
જટાની શોભાથી, અતિશ શરમાઈ શિવ ઉઠ્યા,
જટાને સંકેલી, વડ તજિ ગિરીયે જઈ રહ્યા. ૪

x x x x
કહું એવી રીતે અગણિત વડો ઉત્પન થયા,
જિવે જે સંધાઓ, અસંખ્ય મુળિયાંથી રસભર્યા;
ખૂદ ડાળી ડાળાં, પરસપર પત્રો ભળિ ગયે,
ઘટાની શોભા તો, સર્વ જનને વિસ્મિત કરે. ૫

x x x x

ઉનાળાનો ભાનૂ, અતિશ મથિ લેદી નવ શકે,
ઘટા ઊંચે એવી, જન શિતળ છાયા સુખ લિયે;
ખુલી બાજૂઓથી, બહુ પવન આવી જમિનને,
કરે ચોખ્ખી રૂઢી, પછિ મિત થઈને ખુશિ કરે. ૬.

ઘણાં જંતૂ પંખી, અમળ સુખ પામે અહીં રહી,
ઘણા જાત્રાળુઓ, અહિં ઉતરતા પુણ્ય સમશ્ચ;
ઘણા શીકારીઓ, ગમત કરતા રેહ બહુ અહીં,
હજારો લોકોને, અડચણ સમાતાં અહિં નહીં. ૭.

અહીંયાંથી જોવી, ચક્રચક્રિ વહેતી નદિ દુરે,
પશુ કેા જોવાં જે, અહિં તહિં ચરે બેટ ઉપરે;
ઘટા ભારે જોવી, શબ્દ સુણવા કેાઠ ખગના,
દિલે વાયુ લેવો, સુખ નવ હિણા લે કરમના. ૮

ઘટા થાળાં લીધે, ઘણિકે ફરવાને ગલિ થઇ,
બખોલો બંધાઈ, રમણિય બહુ બેઠક બની,
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશિથકિ રમે લાલ લલના,
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશિથકિ રહે જોગિ જપમાં. ૯

x x x x

ઠરી મારી આંખો, કંખિરવડ તૂતે નિરખિતે,
ખરી પાપી ખુદિ, ખરિજ રુડિ જાત્રા થઇ મને;
વિશેષે શોભે છે, ગભિર વડ તૂંથી નરમદા,
કૃતાર્થી મોટો હું, દરશન વડે હું નરમદા. ૧૦.

નર્મદાશંકર

૨૦

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ

(વિગ્રહન.)

અરિયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિગ્રહું દ્રુતું,
અરિયાં પાટણુ લુતું અરિ આ શાંતું મૃતું,
અરિયાં તાપ્તિવાવ્યતણું આ દાઠ પહેલાં,
મોટા આ અરિ સુરજ મળ્યા માટીના ભેળા ૧

એમ ઠઈ ઠઈ નાન કરવો રહો વાતો દારા,
પાટણુપુરી પુરાણુ : દાઠ તુજ દાઠ જ દારા :
ગુજરાતનો પૂત રહી કિબો આ રથગમાં,
કોણુ એટલો જોડ-નયન જોળ્યાં નહિ જળમાં ? ૨

જળ નિમેળ ઘઈ વહે કુમારી સરિતા પેલી,
ન્દાણે, પાણે ઘણે, શાણી શાળે વેલી.
કૃષ્ણકરણુ! ખરું, વહી આ નદીસ્વરૂપે,
સ્મિત કરી. પ્રીતિભરે, ભરે આદિહ્મન તુંપે. ૩

તુંપે, પાટણુ ! દયા ધરંતી એ મુચવતી,—
ભણે કાળની ગતિ મનુજકૃતિને અજવતી,
તુજ પ્રેમસરિતપૂર વહું જાણે અણુખૂટયું,
એ! ધનવિભવ કૃંટાય, કરણુ મુજ જામ ન લૂંટયું. ૪

તોટી પર્વન શૂઝ મનુજ મહાલિંગો! ન્દાણે,
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગણે કાળજ તે કાણે,
તે મુજ તનકું વડયું કોમળ પાણીપિયું,
તે તો તેમનું તેમ રહે યુગ અનન્ત પોણ્યું. ૫

નરસિંહરાવ

૨૧

એક સુંદર સાંજે દમણગંગામાં વિહાર

(સવૈયા)

જીડો છે અંધાર રજનીતો, પણ તારાઓ ચમકે માંછ;
 મુસવાટા કરતા સાગરમાં કહિં કહિં સુંદર દીપ સુહાય;
 ધગધગતા અંગારા જેવા રણમાં લીલા કહિંક જણાય;
 તો તપતા માનવસંસારે હશે ન શું મુખઠંડ જરાય ? ૧

એમ વિચારે વિટળાતો હું એક દિવસ નોકળ્યો ઘરખહાર,
 સંધ્યાને આંલિંગન દેવા દીડો રવિ ઢળતો તે વાર;
 ને ખેડો હોડીમાં હું જઈ પ્રિય દમણગંગાને તીર;
 પાછળ પશ્ચિમ સાગર ગરજે, પૂર્વે હંકાર્યું મેં ધીર. ૨

આશ અને વિશ્વાસ સમા ખે ખાલ્યો જીભા ખે કોટ,
 મૌન ધરી સાગરથી મૂળે સમયતણી ભરતી ને ઓટ !
 તડકો ટાઢ અને વર્ષામાં ત્રણ સૈફા જીભા વૌરકાય,
 સાગરમુખ હોમાતી વચ્ચે જીવન શું સરિતા વહી જાય. ૩

ઉત્તરકાંઠે પદ લિજવતું શાંતિમાં ઝૂકે છે રહેર,
 ને આગળ વધતાં ખે ખાલ્ય છે ઝાડોથી લીલા લહેર;
 પૂર્વે દૂર રહ્યા ડુંગર તે સ્થિર જીભા એ શોભા જોય,
 રમ્ય દમણગંગાની રચના સંતાતા જોતા એ મ્હોય ! ૪

એ સુંદરતા કહિં નહિ દીડી, દીઠો નહિ એ રમ્ય પ્રભાવ,
 દીડી નહિ એ લલિત લીલા કહિં, જોયો નહિ કહિં એ દેખાવ !
 અણુશણુગારી કુદરત કેરી રમણીય કેલિ મચી શી આંહિ,
 ક્યાં એ શીતલતા ને શાંતિ ! હા એ ભવ્ય સરલતા ક્યાંહિં ! ૫

એ લીલામાં નિશદ્દિન લેહે ગાય સરિત નિર્દોષ જ ગાન,
 એનાં ઉછળતી જોઈ ઉપર મુજ હોડોં કૂદે સરંતી નિજ તાન,

શીતળ વાયુ આવે પાછળ, હોડી તરતી આગળ ધાય,
ને મુજ ચક્ષુ ઉપર નીચે ને ચોપાસે ફરતી દોરાય. ૬

પાછળ સાગર ગર્જન કરતો ખેંચે મુજ અંતરને ત્યાંહિ,
ને પશ્ચિમ આકાશે રચના લગ્ય અતૈકિક દીડી કાંઈઃ
કસબભર્યા વાળના ઘેરા છુટ્ટાનો પડદો કરી રમ્ય,
સૂર્ય ઉભો તેની પાછળ ત્યાં, જાણે ભાવ ધરી જ અગમ્ય ! ૭

કસબતણા મુપ્રકાશિત રંગે દોળ્યું અર્ધે વ્યોમ મુવર્ણ,
ને નીચે સાગર સરિતાપર ખંખેર્યા ચળકંતાં પર્ણ;
તાપ ખમી માટે શું સૂર્યે ધરણીને દીધો શણગાર ?
કે એ સ્વર્ગભુવનમાં સરતાં સ્મરણચિહ્ન આપે આ દાર ? ૮

એ છુટ્ટા વચ્ચે થઈ જિભા સૂર્યકરો મનહર લંબાયઃ
એ શું પેલા નલ ઝીંચકતા ગુપ્ત જ સ્તંભો પ્રગટ જણાય ?
કે આ દિવ્ય જ કસબી કલગી શોભે સૂર્યમયૂરને શિર ?
કે રવિ રાજતણા મેગટનું એ શું પિચ્છ હશે મુરુચિર ? ૯

એ નભરચનામાં વિલસંતી હોડી આગળ સરતી જાય;
પડદા પાછળ સૂર્ય ઉતરતો સૂતો સાગરશ્યામાંહ;
ને સહુ રંગો શાંત પ્રકાશે ગંભીર ભાવ ભરે કંઈ ઉર,
પળ પળ વધતાં વધુવધુ ઘેરા ઝાંખા ઝાંખા પડના નૂર. ૧૦

પણ પૂર્વે જોતાં આકાશે તો રાતો લીધો છે વેશ;
એ શું નભરણમાં રેડાયું યુદ્ધે એવું રુધિર વિશેષ ?
પૂર્વથટી ધસતી રજનીને અટકાવાને દારુણ યુદ્ધ,
પશ્ચિમદેશ જતા રવિએ કીધો, તેની શું સંજ્ઞા એ શુદ્ધ ? ૧૧

એહ રુધિરની છાયા તો ત્યાં સરિતા જળપર પડતી પૂર,
ને ઘડોપરની સરિત જળકતી ઘેરી ખનોં અંદર ને દૂરઃ—
ને પછી રંગ ગયા સહુ બિડી, રહ્યું ઝઝકલું થોડી વાર,
રજનીપતિ ત્યાં ચંદ્ર ઝળકતો નૌકલ્યોલસતો નભમેઝાર ! ૧૨

આ રૂપેરી વૃષ્ટિ વિશે મુજ હોડી પાછી આવે તીર,
 આ સંસાર સમી સરિતામાં ચીલો નિજ પાડતો કંઈ ધીર;
 કંઈ કંઈ પંથ પ્રકાશિત કરતો નભમાં ચાલે છે શશિરાજ,
 ગ્રેમ ભર્યો નિજ રસ ઢોળીને શોભાવે કુદરતનો સાજઃ ૧૩

નીતિ અને ભક્તિ જેવાં બે બાણુ હલેસાં મારી સાર,
 જીવન જેવી મુજ હોડી એ આવી હસતી એમ કિનાર:-
 વિધવિધ રંગોએ અંતરમાં વિધવિધ ભાવ પૂર્યા રસભેર,
 ને મધુર ગણગણતો પાછો આનંદે આવ્યો હું ઘેર. ૧૪

ખખરદાર

૨૨

ઉપા

(દ્રુતવિલમ્બિત)

તિમિર કે દહતા ત્યજતું હતું,
 નિધનદર્શનથી ડરતું હતું;
 જગતની ચિર નિદ્રા નિવારતો,
 અનિલ શીત ધરોધર ધ્રુમતો. ૧

તમચમૂ સહ યુદ્ધ કરી કરી,
 અમિત સોમ વસ્યો શિખિરે જઈ;
 વિરલ વીર સમા કંઈ તારલા
 અહિં તહિં રણરંગ નિહાળતા. ૨

અજળ ઉજ્જવલ કે અવતારનાં,
 શકુન મંગલ કે પ્રકટી રહ્યાં;

- મધુર ગાન વિહંગ ઉચારતાં,
સમય સન્મુખ જોઇ વધાવતાં. ૩
- ૨૨ કંઈ પ્રકાશ પડે નહિ પૂર્વમાં,
કુતુહલી નિરખી રહી સૌ દિશા;
ઝળદળે રસપૂરિત રક્તિમા,
દસતી આવતી કેા મુરકન્યકા. ૪
- વિજયના ખજાને ફરકાવતી,
કંઈક તારક મેંદ ઉઝાગતી;
ચરણકેસરીથી પથ પૂરતી,
તિલકથી નહિભાલ મુદાવતી. ૫
- રસ ભરી મુરસૈશવતી ઇવિ,
જગતને કુતુહલે અતાવતી;
વદન દિક્ષમ્બીનાં વિકસાવતી,
ભરિત ફેટ શુભાલ ઉડાવતી. ૬
- પણ દશા પળમાં પલટી ગઈ !
સ્મિતવતી શિશુતા વણસી ગઈ;
ઉર ઉદાસ અચિત્ય બની જતાં,
વદન આપતી શ્વેર ગભીરતા. ૭
- વિમલ કીડન સર્વ વહી ગયું !
તરુણીનું પદ શું પળમાં મળ્યું ?
નવલ ગર્ભવતી ગૃદિણી સમી,
પ્રજલ પાંકુરતા ધરતી ચર્મ. ૮
- ક્ષણિક હવનનું મુખ સર્વથા,
કૃતિ ન કાળ તણી થતી અન્યથા;
વિશુધવર્ગ તણી પણ એ દશા,
કથવી શી તદિ માનવતી કથા ! ૯

અમર અર્લકને અવતારવા,
જગતને અભિવાંછિત આપવા;
શરણ મૃત્યુ તણું ઉરથી સહે,
અમલ માનસનો શુચિ પંથ એ ! ૧૦

દિનમણિ મણિ શો અમને દધ,
અદહ ! છીડી અચાનક તું ગધ !
સુખદ એ ઉપહાર શિરે ધરી,
સફલ જીવનને કરશું સખિ ! ૧૧

પણ મનોહર એ છવિ મીઠી,
નહિ જશે ઉરમાં રહી જો જડી;
સહજ સુંદર નિર્મલ હાસ્ય એ,
વીસરશે ઉર ના કદીએ ઉષે ! ૧૨

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર

૨૩

વનમાં એક પ્રભાત

ભું ભું ભું ગુંજ, પ્રેમી પટપટ ! કમલે અર્ધ ખીલ્યું રહ્યું એ,
જો, તે બાલાર્ક ઘેલો નિજ કર જલમાં ધૂજતો આ ઝમોળે !
માની પ્યારી મનાવે મુખ પર ખરતાં આંસુડાં લૂછતો એ,
અંકે લીધી, હસાવી. નરમ વચન એ નેત્ર કેવાં વહે છે ! ૧

x x x x x

ત્યાં પેલું જો હરિણું નદતટ પર એ આવતું વાસ નીલું,
આછાં રૂંડાં રૂપેરી કિરણ રવિતણાંએ બધું વાસ છાંયું;
વૃક્ષોનાં ઝુંડાં જાંઘાંપર ઢળકી રહી વેલડી ફૂમળા, જો,
પુષ્પોના પુંજ ઝૂમ્યા વિવિધ તિલસતા આ રૂપાળા લખ્યા, જો ! ૨

હુંજેમાં ત્યાં ઉડતું ઘુલઘુલ રમતું ખેસતું ને ફરતું,
 ઓ ! ત્યાં ખેડું લપી ચંકુલ ગુલ પર જો વાણી મીઠી લવતું;
 ત્યાં આકાશે પડ્યો છે સ્થિર ધન કટકો ઘેત ને પિંગળો તે,
 તેજસ્વી એ ડગે છે નિજ રૂપ અદલી, શાન્ત પાછો થયો છે. ૩
 તારો તૂટ્યો નભેથી અરરર અરતો, તોપગોળો વઢૂટ્યો,
 રાતો વહિ લભૂકો લડલડ જગતો આલમાં ઉડી ચાલ્યો;
 ગંગાનો ધોધ ફાટ્યો ગિરિશિર પરથી, રામનું આણુ ફૂટ્યું.
 તેવો તે શૃંગવાળો મૃગ જલઝરણું ફાળવી ફૂદી ચાલ્યો ! ૪
 ઊભો ત્યાં સિંહરાજ ધરધર ધરે, જોરથી ત્રાડ દેતો,
 ડોલાવ્યા હુંગરોને, રવિ પણ ચમક્યો લાલ અંગાર જેવો;
 પક્ષી ખોલે ન ચાલે, દુમ પણ ધણણ્યાં, પૃથ્વી ઘૂંચ રહી આ !
 આ તે બ્રહ્માંડ ફાટ્યું ! પ્રલય થઈ ગયો ! શંભુએ શંખ ફૂંક્યા ? ૫
 આલિંગે ભવ્ય કીર્તિ નદસરજલને પ્રેમમાં મસ્ત ડાલે,
 ઊડી બાહે મુસ્નેહી હૃદય હૃદયના સત્ત્વને જેમ પ્રેમે !
 થેલો હું એ રમું છું ! તન મન લપટ્યાં ! રમ્ય છું, એક હું છું !
 વેલી, વૃક્ષો, નદી, ને ગિરિ, નલ ઝરણે લીન હું સર્વદા છું !
 ક્ષાપી.

૨૪

વસન્તવર્ણન

(હોરી)

પચરંગી પટકુળ ધારી,
 દીપે ફુદરત આ રતે ન્યારી, ટેક.
 દુમળાં ચળકતાં વૃક્ષે સન્ધ્યાં ॥ નવ પદ્મવ ગૂનાં ઉતારી,
 આંખે મોર અથાકજ ઝૂકે ॥ જાણે કલ્પર્ષાઓ સારી !
 વસંતનો આવી સવારી ! દીપે ૦ ૨.

વીટો વળી વેલી સૌ સૌને ॥ વૃક્ષે હસ્ત પ્રસારી,
ફૂલનાં ઝુમખે ઝુમખાં જે પર ॥ રંગબેરંગી અપારી !
જૂંકે ઝાડી ફૂલ ભરો ભારી ! દીપેન્ ૨

ફૂલ ભરો ડાળો ડાલે, ખરે ફૂલ ॥ પથરાઈ ફૂલની પથારી,
ભ્રમર હળરો ગુંગર કરતા ॥ મુગંધિ લેતાં ગયા હારી !
અધુજ રહ્યું ખેંકે જ્યાં મારી । દીપેન્ ૩

ફૂલ ભરી ડાળો ડાળે હિંડોળે ॥ બેઠાં પોપટ મેના પ્યારી,
ને નવરંગી અવર બહુ પંખી ॥ મધુર કરે રવ ! તારી,
કાયલ, તો છે અલિહારી ! દીપેન્ ૪

કોયલો કુકુ કુકુ કરી રહ્યો ॥ પંચમ સૂર અતુસારી.
ઘટ ઘટામાં પડ્યા પડે ને ॥ કુંજ દીપી રહ્યો સારી;
મનોહર કામલુગારી ! દીપેન્ ૫

પ્રાક્ષ માંડવે લાખો દરાખો ॥ લીલી, લોચન હારી ;
કુમળા અપોરના તાપે તૃષ્ણાના ॥ હાથ લોલાવનહારી,
કંઠે થંડકે કરનારી ! દીપેન્ ૬

ઉગ્યા ગુનાખ, ને આવી ગુલાખી ॥ તાઢની તો હવે વારી;
વાયે સવારમાં મંદ મુગંધિત ॥ શીતળ સમીર મુખકારી:
અંગે ઉમંગ વધારી ! દીપેન્ ૭

રંગ્યાં ઉમંગ્યાં પશુ, પંખી, નર, ॥ નાર, કુમાર, કુમારી,
સર્વ સન્નેડે રમે, જમે, કોડે ॥ સર્વ કરે મજાદારી,
મુખે મોહો હોરો ઉચારી ! દીપેન્ ૮

હોરીના સૂર ધ્રુમી રહ્યા યોગમ; ॥ યોગમ લગન છે જારી,
લગનસરા તો વસંતેજ સોહે ॥ વસંત છે લગન આચારી !
જેણે રચી અજળ તૈયારી ! દીપેન્ ૯

એ રીતે આ રતે પાંચે ઇન્દ્રિય, ને ॥ હૃદય રીઝ્યાં સંસારી;
 હોળી રમણ, આં હર્ષ મરણની ॥ રીત સ્વાભાવિક ધારી;
 ગણો આલ ગંદી નકારી ! દીપે ૦ ૧૦
 સંત રતવે ભગવંત વસંતે ॥ ઝીંચે સ્વરે લલકારી,
 જોણે જગતમાં યોગમ કરતી ॥ આવી અનુપ ઉપકારી;
 લલિત લીલા વિસ્તારી ! દીપે ૦ ૧૧
 જય ! જય ! જય ! સચરાચર સુંદર ॥ જય ! ચિદ્રૂપ ભયહારી !
 જય ! જય ! એક અકળ, બ્રહ્માંડ ॥ અખંડ અખિલ વિહારી;
 નવલ તન મનના ધારી. દીપે ૦ ૧૨

નવલરામ

૨૫

રૌદ્રવર્ષા—વર્ણન.

(પૃથ્વી હંદ)

છનચ્છનિત વીજળા અણુકિ મેઘ-જળે હળે !
 અતિત્વરિત વાદળા જળભરી વિલાસે લળે !
 ઘટા-મુદિત કે કળા થનથને કરી મોરસો !
 ઘટા-ઘટિત કે ઘડી ઝરમરે કંઈ મેદુલો ! ૧
 લટો વિખરિ વાદળા વરસિ ખેરવે મોતિડાં !
 ઘડી તડુકિ આ ધને ઝડિયિ બાણ માર્યા શું આ !
 શું સિદ્ધ વનરાજ કે ગરજિ ધૂતવે ઘોર આ !
 ગિરિ શિખરના ચુરા કડકડાટ કતો આહા ! ! ! ૨
 ભુજંગની ગતિ ચક્રી ઝરણ ઝૂલતાં શાં વહે !
 તરંગ-વર્તાં કે નદી ઉછળિ અશ્વ-ફાળો લહે ! !

ઉછંગ ગિરિને રમે ધુધુધુ ઘોધ ફટી ધસે!
સુરંગ-ભરિ ફેલતી ફરફરે પ્રદેશે રસે!!!- ૩

વનેવન ધુમાંવતો, તરુ ઝુકાવિને ઝીકતો,
ઉછંખણિત તે વહે પ્રગળ વાયુ શો દૂલતો!
ન પક્ષિ ટકિ કો શકે નભ વિષે ! નહીં ચાતકો
વિકાસિ નિજ ચંચુને ટળવળે લહે બિદુ કો!!! ૪

હ. હ. ક્રુવ

૨૬

મેધને.

(મિશ્ર હરિગીત)

૧

ઓ મેધ ! વૃષ્ટિ લાવળે,
તુજ રેલ આહિ રેલાવળે !

ગડગડ કરી,

ભડભડ ભરી,

રણવાદ્ય તુજ વગડાવળે !-

ધૂરણી વિશે કંઈ તાપના સંતાપ છે;

પૂઠે પડ્યાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે;

એ સર્વને તુજરેલમાં ધસડી નર્ઈ હોમાવળે;

ઓ મેધ ! કર-કર વૃષ્ટિ ! દૂર દૂર સર્વ એ બહેવડાવળે ! ૧

૨

આકાશને સહુ છાપ દે,
તુજ સફળ દળની વધાઇ દે;
સરસર સરી;
રસ રસ ઝરી,
જગને અમીરસ પાપ દે!—
નિર્દોષ કંઈ જગખાળકો અથડાય છે,
જીવન નિરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે;
તું તેમનાં હિર છાપને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! રસ રસ અંતરે ઉછળાવજે !

૩

તુજ બાણ રંગિન તાણજે,
મહિ રંગ હસતા આણજે;
દિનકર તણા
મુખ સમના
હયના ખુંખાર પ્રમાણ જે !—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીખતો,
બહુ શોકધેરા રંગમાં ડૂબી જતો,
એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શીત હાસ્યમાંહિ હસાવજે !

૪

તુજ દાન દેતો ધૂમોને
કર વૃક્ષ ભૂખી ભૂમિને !—
સહુ ભય હરી,
જય જય કરી;
હિર દારશે પદ ચૂમોને !—

ભૂખ્યાં લેખ્યાં આ જગતનાં બહુ માનવી,
તૃષ્ણા જૈંડી અતિવિકટ છે સહુ-બાણવી;
જરૌં વેળ પણ તું તેમની જૈંડી ભૂખને ભૂલાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જય જય તારો સાં ઉચરાવજે !

૫

અયિ ! કૃદ્દતો કંઈ આવજે !
ભર સિંધુને ઉછળાવજે !

જળપૂરમાં
ખુબ શરમાં

નહીં ને ઝરા દોડાવજે !—
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું,
ઉઠ્યું તેજ, કાળપ્રહાર સહોજ રડી રહ્યું;
તને જગાવી મંત્ર કૂંકી ભિંમિઓ ઉકળાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! હરહર વીર હાક પડાવજે !

૬

જળ ધોધ તારા ઢોળતો
પડ ગ્રીભને ચગદોળતો;
નભ ભરોં નોરે,
ગુજ રિપુશિરે;

નાચી રહે રણ રોળતો !—
જૂઠાં કલહ ને કપટ આ સંસારમાં,
વળી કરતા ને દ્વેષ કંઈ નરનારમાં;
એ સર્વ સુખરિપુને જગતમાંથી હરાવોં હઠાવજે,
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! સૌ ગુજ ધોધમાં ઝેલવાવજે !

૭

ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે !

પશુ પંખોને હરખાવજે !

તુજ રવ ભરી

છલ છલ કરી

હિરે ગાનમાં છલકાવજે !—

કવિ-અંતરે કદો શુષ્કતા આવી વસે,

નિરસ કદરહિણુ જગતથી મંદજ થશે;

તેને ફરી તું જગાવોને તુજ ગાનપાન કરાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજશું કલ્પના નહૈવડાવજે !

૮

રસધર ! ઉતર આકાશથી !

રમિયે અહીં ઉદ્ધાસથી

જગ આણુદિઠા

અદ્ભુત મોઠા

કંઈ ખેલ રાસવિલાસથી !—

મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવો દે !

રસ દિવ્ય ધામથકી જોડો મધુ લાવો દે !

રે આવ ! કુદિયે નાચિયે ! કંઈ વિવિધ ભાવ જગાવિયે !

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસ રસે નહવડાવિયે !

અખરદાર

૨૭

પવન અને તારો

પવનિયા ! ધ્રુવિષ્ણુ જોમે વાળે,
 નહોં આ તારલિયો ખૂઝાશે,
 તારી મૂર્ખાઈ પર મલકાશે,
 એની બીતિ ના કાંઈએ.

એ છે ચરા હૈયા વાળો,
 નહોં એ જગજનસમ રેનારો,
 નહોં જે કો'થી પણ ખીનારો,
 તે શું તારાથી ખીશે !

ભલે તું ચીસો પાડી દોડે,
 ભલે તું વન ગામો હિખેડે,
 ભલે તું ભડ ગિરિશૃંગો તોડે,
 તદ્દપિ જરીએ ના ડગશે.

અહર્નિશ પ્રભુગીતે મચનારો,
 છે એ દિવ્ય મનોબળ વાળો,
 તેથી એ ગગને ધ્રુમનારો,
 નહોં તુચ્છ ભયે ડરશે.

મને તવ શક્તિ તારા ! દેજે,
 નહોં પછી તોફાની ભય રે'શે,
 દિન નિશ પ્રભુ—ગીતે ચિત વહેશે,
 આત્મ અનન્તમાં રમશે,

વસન્ત વિનાદી

૨૮

લાગત હેલી ઊઘડતી વખતની રચના

- (ગરબી†) ઘૌદેવી દીર્ઘકાળ મેથે બન્દી કીધી રે,
 ધનકારાગૃહની માંભ પૂરી દીધી રે. ૧
- હેવું નિરખી દેવીનો કાન્ત રવિ આ ઠારે રે,
 તોડી નાંખી કારાદાર પાદપ્રહારે રે. ૨
- કીધી ઘૌદેવીને મુક્ત, એ હસતી હિલાસે રે,
 તહેને ભૂમિસખા નિરખંતી રહી પ્રતિહાસે રે. ૩
- હવે જાણું જે પ્રલય કરંત મેધ જશે નહાશી રે,
 ત્હારે જોને એકાએક રચના આ શી રે! ૪
- (સાખી) પવન પુરંગ પલાણીને આવ્યું ધનદળ આમ!
 જોતામાં સહુ દિશ ઝૂકી, કરે વૃષ્ટિપ્રહારો સહુ ઠામ; ૫
- કહિ સંતાયલી જો સેના મેધની આવી રે,
 ઘૌદેવીને ગ્રહો લઈ જોરે અતિશ અકળાવી રે. ૬
- ફરી પર્તાવ્યું સામ્રાજ્ય જો ધનરાયે રે,
 કર્યાં સંતાયો રવિરાય, કંઈ ના જાણાએ રે. ૭
- આહા! પાછી જો પલટાઈ રચના કેવી રે,
 પડ્યે અતી વૃષ્ટિની ધારા હેવી ને હેવી રે. ૮
- તો એ કો કો સ્થળ રવિતેજ ભેદી પ્રકાશ્યું રે,
 છુતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી; આ શું રે! ૯
- (સાખી) જો'વી કો અદુ સુન્દરી રૂદન કરંતી જાય,
 મહિ વેરે સ્મિત ચળકતાં,—એવી રચના આ રમ્ય જાણાય. ૧૦

† જમનાં જળ ભરવું મહારે કુંવર કનહૈયા રે—એ ચાલ.

હવે જાશે ધનનું જોર હેતું બાસે રે,
અટક્યો વર્ષાધાત, ને આમ જો આકાશે રે. ૧૧

છિન્ન લિન્ન થયો શતખણ મણપ ધનનો રે,
ને દેખાયો ભૂરો ગભીર ઉદધિ ગગનનો રે. ૧૨

ભૂરા જાંડ એ સાગર માંહિં ધરી દીપલીલા રે,
શા મેઘખણ સુવિશાળ કર્યા રંગીલા રે ! ૧૩

ને નીચે લોલેરું આ ક્ષેત્ર ટેકરોં તે પારે રે,
દેવાલય ગિરું ભવ્ય ટોચે તે ઠારે રે. ૧૪

રવિકિરણે ચુમ્બિત તહેનાં શિખર વિરાજે રે,
તહેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રચ્યું રવિરાજે રે. ૧૫

(સાખી) ઇન્દ્રધનુ આલેખિયું ગગનપટે રવિરાય,
મેઘાસુરસંહારનું એ વિજય તોરણ શું જણાય ! ૧૬

આમ વિજયી જો રવિરાય દ્યૌદેવી સંગે રે,
રંગે રમતો મલકાય પડ્યો તે ઉછંગે રે. ૧૭

હેવા વિજયલગ્નનાં ગીત યોગમ ગાન્યાં રે,
મીઠાં પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે. ૧૮

અને મધુર મધુકરવન્દ સ્થળ સ્થળ ગુંજે રે,
વૃક્ષવેલી કુસુમઉપહાર અર્પે કુંજે રે. ૧૯

લીલી ભૂમિ વર્ષાગિન્દુ તણ તણ ધારી રે,
અર્પે ભરોંને મરકતયાળ મોતીડાં ભારી રે. ૨૦

(સાખી) એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો જગ રેલ્યો 'ઉછેરંગ,
હેવા વિજયી લગ્નનો મુજ હમડે લાગ્યો રંગ. ૨૧

રંગાઈ હમડું મહારું કરે ગુંજારો રે,
હું એ અર્પું પ્રેમે કાવ્યકુસુમ—ઉપહારો રે. ૨૨

નરસિંહરાવ

૨૯

સમુદ્ર વર્ણન

(શિખરણી)

નદી જેવી વક્ષા પ્રિય સદચરી અંગ ધરતો,
મદે છાતી કાઢી દરખલર શું નૃત્ય કરતો;
દયાવીને જવાળા, પરવશ કરી અગ્નિવડવા,
કરે છે શું ત્રાળા જલધિ રવિની સાથ લટવા. ૧

મૃશંસો ને દેવો અચળ અહિનો યોગ કરતાં,
મહાયત્ને વિષ્ણુ જળનિધિ વલોવે જળ છતાં;
મહા રત્નો તોએ અમૃતચુત દે છે અવિકલ્પ:
મહાત્મા મોરંગી સમ વ્યથિત દે રંગ નવલ. ૨

ક્ષણે ધાર્ધ ધાર્ધ ધન પુલિનને જાય મળવા,
ક્ષણે ધીરે ધીરે મૃદુકણ દ્રવે જેમ મધવા.
કરે છે છોળોના ધવલ જલથી હાસ્ય અમલ;
ધરાને શો ખેંચે જલનિધિ તણો પ્રેમવમળ ! ૩

શિલા વૃક્ષો તારા શશિ રવિ અને અબ્ર ગળતો,
લલાં ભુંડાં દ્રવ્યો ઉદરદરની મધ્ય ભરતો;
વિરાટે દ્રાડ્યું આ વદન મકરાકાર અથવા,
જતાવે માયાનાં તરલપડ અંબોનિધિ નવાં. ૪

પ્રભાવે છે મોટે અકલગતિ, ગંભીર, સખળો,
પ્રસન્નાત્મા શ્રીમાન વિમલ, નહિ લેશે અછકલો,
સહી પીડા આપે અતુલજલ, ખારો પણ જળે;
નહિ આ સંસારે સકળ ગુણ એકરથ નિકળે. ૫

હણે જોતાં જોતાં દિરદગણને સિંહ જખરો,
ધરાને ધ્રુમવે જલિતમુખથી બૂધર ખરો;

ધરે મૂર્છા તંદ્રા મુખરસ્વર વાત્યા ધનથકી,
ત્રણે તોએ ત્રાસે જલનિધિતણા ચંડધ્વનિથી. ૬

x

x

x

રમાડે રામાને વલયરણકાનો સ્વર કરી,
શમાવે શરાના શ્રમ તરુતણાં વિંજન ધરી;
નિયંતા લંકાના પદ્મળ વિષે અંજલિ ભરી,
મહત્તા રીઝાવી જળનિધિ કરે નિત્ય ખસરી; ૭

દધ લક્ષ્મી સાથે જગતપતિને કૌસ્તુભમણિ,
હરિ અર્થે હસ્તી ત્રણુ ભુવન કાળે નિશમણિ;
સુધા દેવાને ને ગરલ મદિરા શંભુ અરથે,
થયો મો'ટો અખિધ; સતત યશની વૃદ્ધિ ગરથે. ૮

કરે ભીની લીસી જલકણુચકી શ્વેત સિકતા,
ધરી ઉષ્મા બાળ્યે ગગનસમ ભારે રસિકતા;
ઝથે ન્હાની મોટી દદ મૃદુ શિલા કૃષ્ણ તટમાં,
ધસે તેમાં વેગે, જળનિધિ રહે તોય વટમાં. ૯

ધરે દોડે નાએ મુદિત પશુ ઉચ્છૃંખલ બને,
રમે નાના પક્ષી જળચર નિરાતે સુરતને;
ભર્યા ભોળાં ચિત્તે અકલકલ કલ્લોલ કરતાં,
હરીને હારે છે રસિક રમુજ ગાન રટતાં. ૧૦

થતો ટાઢો આત્મા વિરહિત તણો વિસ્મરણથી,
પડે છૂટા જીવો ત્રિગુણિત અવિદ્યાશરણથી;
જરા ચિંતા ક્યાંથી, પરનિજ યદા વૃત્તિ ન રહે,
કહો શું શું અત્રે મહત જનનો સંગ ન કરે? ૧૧

ગ્રહે આકાશેથી મલરહિત આભાસ ઉજળો,
નાદીનારી કેરો ગુણ પતિતના પાવન તણો,

તિતિક્ષા પૃથ્વીથી, અચળ ગિરિથી ગૌરવ ધણું,
મહાત્મા ખેંચે છે ભ્રમર સમ સાંઝે સરવનું. ૧૨

સ્વભાવે ખેરંગી પણ વરણમાં સ્થામ દિસતો,
કરી સ્વાદા સર્વે વ્યથ અવરની ન્લેષ દિસતો;
ત્યજી જીર્ણા પતિન નવ નવ વધૂમાં રતિ ધરે,
અહો ! આ અંભોધિ અમુરજનની સંગતિ કરે. ૧૩

જળે મત્સ્યો કચ્છો મગર દિન ને રાત વસતા,
રમી ખાતાં પીતાં લઘુ ગુરુ સદા જીવ ઠરતા;
કરે ધંધાધારી નિજ ઉચિત નિર્બાધ પ્રસરે,
ધરા જેવું ધોંગું જળનિધિ પ્રવાહી સ્થળ ખરે. ૧૪

x

x

x

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા

૩૦

સિન્ધુને

(શાર્દૂલ)

ઝા સિન્ધુ અતિ ગર્જ તું રુચી પડે તેણું અને તેટલું,
કિન્તુ અન્તર મ્હારું ખિન્ન રહેશે છે જેવું ને જેટલું;
“ધૂ” હર્ષથી ખોલતો વધુ વધુ ઉત્સાહ તું ધારશે,
મ્હારું દૈયું વિશેષ તેમ જળશે, તું યતનમાં હારશે. ૧

(શિખરિણી)

તરંગો ત્હારા તે અવળી અસરો અન્તર કરે,
તરંગો ચારુ છે પણ મુજ ઉરે ના જરી ઠરે;
વિચારું ! “આશું છે !” કયમ ન ઉદધિ ચિત્ત હરતો,
અને ખોટી યાચા હૃદયપર પાડી શું કરતો ! ૨

(હરિગીત)

“ ગાવષ્ટ છે શું ? તેથી તહારાથી વિમુખ બનું હું શું ?

“ ગંભીર છે શું તેથી તહારાથી અતિ ભય ધારું શું ?

“ અતિ ગાદ છે તેથી ન સમજું કોઈ ખુખી, નારાજ છું,

“ નહિ સિન્ધુ હે ! કારણ ન એ, કહું સાંભળીને લાજ તું; ૩

(તોટક)

અભિમાની નિધિ પ્રભુ એક કળા !

તુંથી એક ચહેડે પ્રભુ ખીજી કળા !

અતિ તેજ રુચે ઉરમાં મુજને,

ગણું તે થકી પુચ્છ હું તો પુજને; ૪

(ઉપનતિ)

નિત્યે રહે સ્થિર ગિરિ, ગમે એ,

નિત્યે ઉભા શાન્ત ગિરિ, રુચે એ;

દેખી હું તહેને થઉં મગ્ન પૂરી,

ઉત્સાહ આવે નિરખી સુગિરિ; ૫

(હરિગીત)

જે અલિત અસ્થિર વૃત્તિવાળું તે ન હૃદયે ભાવતું,

જે ભય એવું પાછું ચાલે તહેની સંગ ન ફાવતું,

તહારી ગતિ છે તેવી સાગર ! અતીવ ચંચળ તું સદા,

તે શાન્ત સ્થિર પ્રભુની બાળાને શું રુચે કે કદા ?

(તોટક)

વળી દોષ બીજો પુજ માંહી રહ્યો,

નવ લેશ રહે ચુપ છાકી ગયો;

પુજ સાદથી, તું પ્રભુને ભુલવે,

ધણ ગુપ્ત સ્વરો સુણવા નવ દે; ૭

(અનુક્રુપ)

વિદ્યકારી ખરા કામે બન્યો છે, તું નહીં ગમે,
શાન્ત ઉભા ગિરિ મહારા ! બોલ કાં વધુ ના ગમે. ૮

(હરિગીત)

વધુ એ વિચારો આવતાં સાગર અગ્રિય વધુ થયો,
હેતુ સમજતાં તો વળા મનસિન્ધુમાં કુબ્ધી ગયો;
જેની કદી કે કોઈ પણ રીતે નહીં તુલના કરે,
તેવો સમુદ્ર અગાધ મુજ ઉર સાગરે કુબ્ધી મરે; ૯

(વસંત)

જે સિન્ધુના ફેર તરંગ પ્રચંડ થોર,
ઠરછીત જે ઘસડીને ગળા બધ ભોગ;
તહેને તરંગ મનના-મુજના-ગળે છે,
ને તહેની સાથ મુજને ઘસડે બળે તે;

સૌ. સુમતિ

૩૧

શિખરિન્ અને સરિતા

(શંકરાભરણ)

ભવ્ય ગિરિશિખરને ચરણ ઢળતી અહીં,
દિવ્ય સરિતા અહાં ! શાંત સરતી !

ટેક-

પ્રક્ષી કલરવ મૃદુ આદરે અહીં તહીં,
રેલતી મધુર સ્વર કેરી ભરતી;
બધી સૃષ્ટિ સંગાનને કાન ધરતી; (૨)

શિખર તર સહ લતા નૃત્ય કરતી,
 બધી સૃષ્ટિ નર્તન મહો કુદડી કરતી. ભવ્ય૦
 અનિલ પરિમલ ચુમે, કુસુમ કુસમે રમે,
 સરિત વિનિમય કરે સિકરે અર્પો;
 પાદ ગિરિરાજના ઘોષ પૂજન કરે,
 કુસુમની અંજલિ કંઈકે અર્પો;
 અહા ! ભક્તિની ભાવના હૃદય ભરતી: (૨)
 હિન્દુ ગિરિશિખરની ભવ્ય પંક્તિ,
 અહા ! ભવ્ય ગંભીરતા હૃદય ભરતી. ભવ્ય૦
 ઈશને અધીન રહી સર્વ અર્પણ કરે,
 આત્મ ચૈતન્ય આ વ્યક્તિ વ્યક્તિ;—
 સરિત નિજ રનેહરસ, અનિલ પરિમલ, અને
 પક્ષી કલરવ મધુર, નૃત્ય વેલી,
 તર સુમન સુંદર; ગિરિ ભવ્ય મૂર્તિ; (૨)
 પરમ રસ કંઈ રહે હૃદય વેલી,
 પિતા ! હું દહિં દીન સર્વેશ અર્પો ! ભવ્ય૦
રસિક

૩૨

પાછલી રાત

અંધારું થતું પાતળું નલવિષે તારા હુતિ નીતરી,
 વીણા તાલ, મૃદંગ રાગ, તરોને કાને પડે આ ઘડી;
 રાત્રી આ ઝણણાટ જેમ કરતી, વેગે હડી ગય છે,
 નીદ્રાની મોંઘો પાંખમાં જન બધાં જંપે પ્રશાન્તિ વિષે.

મ. ન. દ્વિવેદી

૩૩

ચંદા

(વિયમ હરિચીત)

શાન્તિ શીતળ વરશૌને સુખમાં સૂવાડું રાત્રિયે,
જે નદી, સરવર, અદ્વિતરુવર, દિવસ તપિયાં લેમને,
કુમુદિની કરમાઈ દિવસે યાડૌને સૂધ જતી,
લેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને ગ્રેમથી. ૧

કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મ્હોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાઈ મ્હારા, હેમનાથી રહું જહોની,
માત મ્હારી પૂજ્ય લેનાં પ્રદક્ષિણા કરું હૈરથી,
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય લેવા વન્દના કરું દૂરથી. ૨

નામ ચંદા મધુરું મ્હારું પાડિયું મુજ માડિયે;
ધણી વેળ વિચરું ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાહીયે;
માંહિ બ્હેતી વ્યોમગદ્ગા દૂધ જેવી ઉજળા,
ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણતોં કરું વળા. ૩

કરું જહીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી
નિજ સંગ લેઈ ધીમોં ધીમોં પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;
અન્ધુ મ્હારો રાહુ તે બિડયો કુછન્દી રૂપડો,
કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અદારો ચર્મ પડયો. ૪

જ્હારય જય પિતાઈ ત્હારે આંગણે રમું કોડયી,
રૂપા અને હીરા તણી ગંદો લઈને દોડતી,—
એક લઈ, બીજી ઉછાળું, ત્રીજી શિર ઝીલું ધરી,
વળા ફેરો સઘળી વેગળા મારી લણી નિરખું દશી. ૫

માગ્યું માત મહી કને, ને, તાતની અનુમતિ લોધી
આ મૃગહું મહારું;—આપુ ! તે હું સુધા કેમ નથી પોધી ?—
સુધા પાતી એહને,—ભરો કુમ્ભ આપ્યો તાતજી—
રાખું ઉછંગ મદિ સદા હેને કદાપિ ન દઉં તજી. ૬

વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે અણીવાળું નાવકું
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને, કાદો તે પર જઈ ચઢું.
ચઢી મૂકું તરતું તે સ્વચ્છન્દ ચાલ્યું જાય ત્યાં,
જોડું લેઈ આકાશ કેરું જળ અમળું ફેલાય જ્યાં. ૭

ત્યાં ઘને કેા હામ વેરી જોણીં રુપેરી રેત્ય તે
લઉં ખેલવા લંબાપીં કરને નાવડેથી જતે જતે;—
ને બધી આ વેળ હરણું મહારું જે બહુ બહીકણું,
મુજ સોડયમાં સંતાર્થ સુતું, એ મુને રુચે ઘણું,— ૮

હેવો મેઘનીં રેતીં સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુર, રસોલા, મન્દ, ઝીણા, સુન્દરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
તે સુણે હરણું માહરું તે ઉઘ મીઠી લે ખરું. ૯

જોઈ હું મૃદુ ને સુવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાંખુ નજર ઝીણી શોધી સાગર અને ભૂમિ ભણી,
રંગરાતું મુખકું મહારું કંઈ વિજ્ઞાનું સિન્ધુમાં
ઘોઈ કરી ચઢું વ્યોમ, વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં. ૧૦

એક પેલો મસ્તોખોરો મુજને રંજડવા
કંઈ યુક્તિયો બહુવિધ કરે લંગાણુ મુખમાં પાડવા,
પણ હું તો હસતી રમંતી ફરું ઉપર નલવિશે,
ને એહ અસ્થિર મેહલાશું કદો ભરાઈ નવ રીસે. ૧૧

એ બ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કહો લાડતો,
કે સમે નિજ સિદાસને મુજને વળી પ્રેસાડતો,
ને રૂપેરી કેરચનો રમાલ ધોળો દે કદી;
કહો પાથરે મુદ્દુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહું પડી. ૧૨

કે ધડી વળો શામળી નિજ શાલ લેઈ તે વડે,
મારી ઝડપ રમતો રમંતો મુખડું મુજ હાંકી દિયે;
ને લહાં અંબોડલો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
ને વાળ ત્રણકંતા રુપેરી વિખરી યોગમ રમે. ૧૩

પૂર્ણ પામો વિકાસ મુખ મુજ હાથ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સહમો હથી;
ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુંઘાટ ભર આનન્દશું,
ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું! ૧૪

ભેટવા વિસ્તારો કરને બાથ ભીડું માતને,
તે મુને મન્દ દસંતો નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘૂમંતો તે,
સમર્પિ કેરી ગાડલી મુજ દષ્ટિ પડતાં દ્રોઝો બને. ૧૫

નદીમાં સરવરામાં, ને સિન્ધુમાં કહો ન્હાતો હું;
તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જાતો હું,
ત્યાંહિ નાચું હરેર કરતી, વળી ફૂંચકાં ખાતી હું,
ને મુગલું મ્હારું તેહને એ નવલ જળ કહો પાતી હું. ૧૬

કદી જાયા પર્વતે ચઢ્યો ટોચ પર જાલી રહું,
નીચે ખિંછાવી મ્હે રુપેરી તેહ જનજન નિરખું;
દષ્ટિ જાચી ફેંડું વળો જીડું ભૂરું આકાશ ન્હાં,
કરો જોઉ વળો રમતો પવન વનવેલો સંગે રાસ રંહાં. ૧૭

એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
જેનાં શિખર પર હિમ નિરન્તર વાસ કરો રહે છે ઠરી,
નિજ તળે સુવિશાળ ખણ પડ્યો અઘોરિક તેહની,
વિધવિધ દિશાઓ ઊંચો નીચી કાળચક્રે ફરો વણી; ૧૮

ને અનન્ત ગયો જ વીતી કાળ તહેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ;—
એહવો મ્હોટો મહીધર નભમહિં ધરતો રસે
હજાર શૂંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે. ૧૯

કો સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઊભો અઝમતી,
નીચે સૂતાં જે ઝાડઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;
મુજ કરે રૂપેરો છુટાદાર શતરંજી જૂંથી,
ત્યાં પડી તે જોવા હું નાખું દષ્ટિ ઝીણી મથી મથી. ૨૦

પછી નીચે ઊતરું ત્યાં બોમપૃથ્વી સુખતાં,
ને તરુધટાખાકાં મહિં મુજ મ્હોળું મુખ ધરી થલું ત્યાં.
પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઊભી રહી,
કરી ડોકિયું ફરો એક વેળા, સૂઈ જળસેજે જઈ. ૨૧

મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને દમે વિખુટી કરી
માડીથકી બહુ વેળ લગી આ ંડાલસોહી દીકરી;
વિરહ ટળોં જે વેળ મળોં મુજ માડોંને નિરખું ફરી,
તે વેળ કેવું પ્રકૃષ્ઠ મુખ મુજ ! ધરે શોભા સુન્દરી ! ૨૨

કાઈ કાઈ સમે તથાપિ વિયોગઅવધિ અંદરે,
પાદપ્રહારે તોડોં ધનપડ, પછી જનની મન્દિરે,
ડોકિયાં કરું જ્યાંહિં જ્યાંહિં પાડોં બારોં એમ મ્હેં;
ને માત મન્દિર મુકુટ મૂકિયા મુખ નિરવું ત્યાં ગમે. ૨૩

નહાતું મ્હોલું થાય વપુ મુજ, પણ નિરન્તર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહિં તે સમે તાતની ગમ રહું;
એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી ન્યાહરે,
જહું એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે. ૨૪

સલ્લેણી સન્ધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તેતણી,
મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું ખની ઠની;—
મૃદુ ગવનથી આંગણું વાળી સમારું સ્નેહથી,
વેચી કુસુમ નવરંગ હેમાં ઝીણ ઝીણા મેહથી. ૨૫

શાન્ત હેતુ નિરખો મુખ મુજ સુખનદી નવ થોભતી,
નારંગી રંગે સાળો સુન્દર પહેજો સખો શી થોભતી !
અકચકિત સહુ પહેલ રહોડ્યો તારલો સખો ભાળમાં
લાડતો અડકું એહને કદો આવી જમ જાહુ બહાસમાં. ૨૬

હેવો હેવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમતો હું,
પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,—
કેમકે રહામેથી પેલી આવો કાળી રાક્ષસી—
મુઠ્ઠી રાત્રિ-હેણે દૂર સખિયો કોંથી દૂર વચે ધશી. ૨૭

ભીડો મઠ્ઠ મુજ સખી ઝીણી પાખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડો લીધી આવોને;
રાખો કરમાં થોડો વેળા પડો મુને તે ગળો ગમ,—
જાણે નહિં—હું અમર છું ને બેડો મુજ મન્દિર જમ. ૨૮

નરસિંહરાવ

૩૪

સ્વર્ગીય ગાન

હે પુત્રો કુદરતની લક્ષી ! માતા અહો આનંદની !
 હે દિવ્ય નારી દોરનારી મકળ સૃષ્ટિ વૃંદની !
 હે વિમળ મધુરા પ્રેમ કેરી હેમ સંયોગી કડી !
 હે ગાન ! તારી સાનની રે કોણને ઝુટી જડી ? ૧
 પ્રભુતા ખરી તું ઇશિની ! તારું રહસ્ય અગમ્ય છે !
 તુજ લબ્યતા બ્રહ્માંડમાં પૂરી પ્રતાપી રમ્ય છે !
 આશા ન કોઇ તુજ ઉથાપે, તેજ એવું દષ્ટિમાં;
 મુજ આંગળી પર નાચતું રમતું દૌસે સૌ સૃષ્ટિમાં ! ૨
 આ ઉભય રવિ ને ચંદ્ર તો ચર્ચ લીન તારી લેહમાં,
 આકાશમાં ધૂમતા ફરે છે નિત્ય નિર્મળ નેહમાં !
 તુજ મોહ દંડ અદસ્ય રહ્યો તે મારિયો એવો અરે !
 અગણિત વર્ષ થયાં હજી ફરતા નહોં અટકે ખરે ! ૩
 વળી આ અસંખ્ય જ તારલા ને ગ્રહ દૌપે નલમાં ફરી;
 તે એકતાન બની રમે તુજ ધ્વનિ વિશે લગની ધરી;
 નહિ કો ચળે તુજથી, મુણે રજની બધી સૌ ચક્રચક્રી,
 તે તૂજ હાલરડાં થકી દિવસે રોઝી સૂએ નકી !! ૪
 રજની વિશે સૌ તારલા એ દેખતાં એકાંતમાં,
 તુજ શક્તિ કળવા ઉરતરંગો જાય છે નલ પ્રાંતમાં !—
 તુજ કાવ્યપોથીનું હશે શું પાન આ ઉંઘાડિયું,
 જેમાં પવિત્ર જ અલકતું ધ્વનિ-ચિત્ર આ તુજ પાડિયું !! ૫
 કે તૂજ મુખથી કે મધુર ધ્વનિબિંદુ ઝરતાં ઝડપીને,
 તેજસ્વી આ નલમાં જડયાં શું કામ દેવે તલપીને ?—
 એવા તરંગો આવ્યો આ મુજ હૃદયને ઉછળાવતા,
 હે ગાન ! તો પણ મર્મ તુજ ઉંકેલવા નહિ ફાવતા ! ૬

તે કંક કવિવર જગતમાં ઉપજાવી ઉછેર્યા અરે !
તે તેમના ઉરસ્વર્ગમાં સ્વરધાર તુજ રેડી ખરે;
એ ધારના ઉભરાયછી ઉદ્ધાર ફરી નીકળ્યા,
જે જગતને તુજ મોહમાં ઘસડી પૂઠે પંથે પળ્યા ! ૭

એ સર્વ કવિ, રવિને લગલે નવલ દિન રચ્યો એહવો,
હે ગાત ! ઘસડાઇ ગયા તુજ તાણમાં ભવના ભવો !
નહિ પાર પામ્યા કોઈ તુજ, કે પામશે નહિ કો કદી !
ખતિહારી ત્હારી એવો ભારી, શું શકે જગ સૌ વદી ! ૮

આ જગતમાં દુઃખ શોકની નદીઓ ભરાઈ ઉભાય છે,
તેના તરંગો આવી આ મુજ હૃદયતટ અથડાય છે,
તેં વેળ તો હે ગાન ! તુજ ઊંડા ધ્વનિ મુજ કાનમાં
ઉતરી હઠાઈ તરંગ એ, ઉર ઝીઝવી તુજ જ્ઞાનમાં ! ૯

છે તુજ અલૌકિક શક્તિ એવી, કામ કામે વ્યાપતી,
તુજ સ્મરણ વિદ્યુત માત્ર જન દુઃખ તિમિર તોડે કાપતી !
જન આત્મપર તુજ શૌનળ છાયા છે સદા પથરાયલી,
તો દેહ બંધ રહી શકે આ આત્મ તુજ આશે ભલી !! ૧૦

રે પારણામાં ઝૂલતું ખાળક ન જગને જાણતું,
હંસવું ગુલાબી હોઠપર દીમે અકારણ આણતું,
તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સૂણીને રીઝતો,
કે આશ મધુરી ભાવિકેરી તુજ કૃપાથી સિયતો !! ૧૧

હે ગાન ! તુજ ઝીણા સ્વરો જે આજ નહિ સૂણિયે અમે,
તે કોઈ વધુ દોષતા દિને સૂણોથું વધુ રસથી શમે;
તુજ ધ્વનિ જ અદિથી માર્ગ અમને સ્વર્ગનો દેખાડશે,
ને ત્યાં સદાય અનંત નિજ રસ રેલ નાંદિ રમાડશે ! ૧૨

આ સિંધુના ઘોંઘાટમાં કે પવનની નદી આંતમાં,
ઊંડા અનંતાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં,—

જ્યાં જોઈ લાં હે ગાન ! તુજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
સૌ જગતને તું રીઝવે તુજ સર્વવ્યાપકતા-ખળે ! ૧૩

હે ગાન ! હું આ જગતમાં ભૂખ્યો છું તુજ આશીષનો,
તું તે અરે છે સત્ય શ્વાસ જ સર્વવ્યાપક ઈશનો !
તો તુજવિના આ સૃષ્ટિ કેરી કાંઈ કયમ નીભી શકે ?-
નિશદિન મને તું કરે ઝૂલંતો દિવ્ય તહારે હિંચકે ! ૧૪

રે તારંલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોઈ રહ્યા,
ને એક તાન બની સહ જયમ લીન આ તુજમાં થયા,
હા, ત્યમ નિમગ્ન રહીજ, હે સ્વર્ગીય ગાન ! તણાઈ હું,
તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જાઉં હું ! ૧૫

ખખરદાર

૩૫

રમ્ય રજની

(ગરબી)

કેવો ફરવા નોકળી આજ, રમ્ય રૂડી રજની !
શો શોભે સુંદર સાજ ! બહાલી જો મજની !-
થનથન કરતી, પગલાં ભરતી, લટકે લેતી જાય રે;
એનાં આ શુભ નખરાં જોવા મ્હારે મન બહુ થાય !-
રમ્ય રૂડી રજની ! ૧

કેવી આ તારક મેલીની ગુંથી ચોટલે માળ રે !
જેથી શા એના અગમતા આ અસમાની વાળ !-
રમ્ય રૂડી રજની ! ૨

ચાંલો ખૂબ કપાળે દીપી નાખે સ્થિર પ્રકાશ રે;
એ અમૃત મુજ આંખે પીવા ઉરમાં રાખું આશ !
રમ્ય રૂડી રજની, ૩

શાંત સરોવરમાં સૂવાડયા તારા જીડા છેક રે,
જ્યાં રજનીની સુંદરતાનું સ્વપ્નું જોય દરેક !!!-

રમ્ય રૂડી રજની. ૪

ઝીણો ઘેરો સાજો પહેરી, નિડર જતી સૌ ઠામ રે;
વને વિચરતી, શહેરે ફરતી, ફરતી રથજો તમામ !-

રમ્ય રૂડી રજની ! ૫

ઓ રજની ! આ તારા પુજને ઉમંગથી શી જોય રે !
તું-મુગ્ધાની મધુરી શ્રેણે જો મલકાઇ મ્હોથ !!!-

રમ્ય રૂડી રજની ! ૬

હું પણ તારો એક થવાને ઇચ્છું છું ગહુ હૈર રે;
પુજને જોયી પ્રેમે નિત્યે જોઈ રહું હું પૂર !-

રમ્ય રૂડી રજની ! ૭

સાગર ફેટે, પર્વત જાઠે, નદી ધસે ધરો પ્રેમ રે !
એ સૌ પુજને મળવા તકપે, હું પણ ગાહું ન કેમ !-

રમ્ય રૂડી રજની ! ૮

રજની ! પુજ પ્રેમે લિંગઈ, અદલ હું માગું એજ રે;
પુજ જીડાં શાંતિ-હૃદયે મુજ થજો સદાની સેજ !!!-

રમ્ય રૂડી રજની ! ૯

ખખરદાર

૩૬

તારક નિશા

(તોટક)

સમિ સાંજ વિશે નલ જંગલમાં.

યુગ તારકનું નીકળ્યું રમવા;

નલ શાંત, નિશા પણ શાંત દીડી,

કરવા મરણ કંઈ ગોષ્ટ મીડી.

- મલકે મુખડાં મદદ હાસ મહી,
 પલકે નયનો સુકટાક્ષ મહી;
 કર-રશ્મિ પરસ્પર આ ગુંથતાં,
 નિરખું તદપિ વિખુટાં વિખુટાં. ૨
- હમણાં દ્રવીને દદ આલિંગશે !
 હમણાંજ વિરોપણ અંક વિશે !
 હમણાં કરમાં કર ઝાલી વણી,
 લટકે રમશે, ફરશે કુદડી ! ૩
- નિરખું નિરખું રાઝ રાસ થતાં,
 નિરખું શશિ-રાણી સિંહાસનમાં;
 નિરખું યુગલો નવલાં નવલાં,
 જયમ એકલ યુગ્મ અનેક થયાં ! ૪
- યુગલે યુગલો કુદડી ફરતાં,
 કર ગુંથી પરસ્પર નીસરતાં;
 ઉદધિ બૂધવેછ મુદંગ મીઠાં,
 પુરતો સુર દંદક અનિલ નીઠાં, ૫
- ગિરિરાજ જીવે મુખ શૃંગ ઉચે,
 સરિતા થઈ શાંત હિચે જ હિચે;
 કર પક્ષવને ઝુલવી ઝુલવી
 સ્તુતિ ગાન તરૂં કરતાં કુલવી. ૬
- નિરખી નિરખી શશિ-રાણી લસે.
 લસતી લસતી ગગને વિલસે;
 વિલસે વિલસે સરતાં સરતાં,
 સઉ તારક ઝુંડ દિસે ફરતાં ! ૭

૩૭

મત્સ્યાવતાર

(મંદકાંતા છંદ)

૧

પ્રાતઃકાળે ઉદયિ ભગવાન શ્રી વિવસ્વાન પ્રવર્ષ
રંગે રમ્યે કન્ક કિરણો પૂર્ણભાંગલ્ય દર્પે !
પ્લેખા ઘોળા પટથિ, તપથી, પ્રસ્ખલંતી હસંતી
રાગે નાગે તરણ જલથી જાણવી જાણવલંતી !

૨

અંગે અંગે વિભુતિ ચરચી દિવ્ય ભાસે વિશાળે,—
આંધી મંત્રે શુચિ રચિ શિખા,—આયમી પુણ્યકાળે,—
પ્રાણાયામે વિધિ સદ કરી—અંજળિ દસ્ત સોદે,
ગંગોત્સંગે ઋષિ યજ્ઞભાં માનવી મૂર્તિ મોહે !

૩

યજ્ઞે યાગે, જપથિ, તપથી, દંષ્ટિથી, ધર્મ, ધ્યાને,
યુદ્ધે શુદ્ધે, વિજય, અભયે. રક્ષણે, દાન, માને,
કલ્યાણી, શ્રી, શુચિ રચિ, મર્તિ ધર્મ મૂર્તિ વિરાજે;
વિશ્વે વંશ વ્રતધરે મનુ શ્રેષ્ઠ રાજર્ષિ રાજે.

૪

દેવોની ના રચિતિ સરજતા ! દૈત્યના દોર આજે—
આર્યોની ના મતિ ! તરણના ! દસ્યુનાં દંગ જાગે—
પીડા, બાધા સદગ્ન જગતે સાધુને પુણ્ય—નાશે !
ભૂમી ભારે સદન શું કરે ? ગાયદામે શું ત્રાસે ! ? !

૫

દેવા અર્ધે વિમળ જળ હે અંજળિ માંદિ જોવે
રૂપાણું શું તદિ તરકડે મીન નાજૂક તેવે !

દીના વાણી “ નૃપતિ સરણે પાદિ માં ” એમ બોલે
માએ ના એ તલસિ કળશે, ના સરે ના નદીએ !

૬

સિદ્ધુ ગિદ્ધુસમ, નહિ પડ્યો એ પુરો મૂકતાં હાં !
હાવાં જાવું કહિં નૃપ ચિતે રક્ષુ આ મત્સ્ય શામાં ?
દેવી વાણી “ જગતિ પ્રલયે પામશે સદ્ય નાશ ”
ચૈ ! ક્યાં ? મીને “મનુ તરણિ એ માત્ર તારો સમાપ્ત”!!!

૭

ખારે મેઘો મધ્યી ઉલટયા ગર્જના ઘોર સાથે,
ગર્વે સર્વે મરુત ધુધવે, ખીજતી વીજ ધાતે.
ઝાડો પહારો ઉખડિ પાડ્યાં રાજમાં સેળમેળ,
વહેવા લાગી ઉત્તરિ નદિયો ઘેલિ શી રેત્ર છેલ !

૮

ધર્તી ધ્રુજે ફડ ફડ પડી ફાટતી જ્વાળા મુખી
રેલે રેલે અનળ રસ ત્યાં ઠામ હામે શિ લૂખી !
ધૂમે ઘેલો ઉદધિ અવળો લોહના લોહ રૂમે
મોજાં ઉચે ઉડી ગગનમાં ચંભના ચંભ ઝુમે !

૯

કલ્પાંતે એ દ્વિદશ રવિ એ પૂર્ણ તાપે તપ્યા છે !
ભૂમિ વ્યોમે પશુ ખગજનો અંતરિક્ષે ખખ્યાં છે !
લાહાહારે, કરુણ રૂદને, ‘ ત્રાદિ ત્રાદિ ’ પુકારે
પામે વ્યાપે, કરણિ ઉગતા કોણ આવેય આરે ?

૧૦

જ્યાં ત્યાં જોતાં જળ જળ હજે વ્યોમમાં ભોમ માટે !
રૂખ્યા મહેલો તરુગિરિ કુખ્યાં સૌ કુખ્યાં એકદાં એ
આ શું નાચે કરતું પુદ્ગી સિદ્ધુમાં ગિદ્ધુ રમ્ય ?
નાશ નવાની મનુ મુનિ ભરી મીન શૃંગે અગન્ય !

૧૧

(અનુષ્ટુપ્ છંદ)

ધન્ય એ વેદ માહાત્મ્ય ધન્ય ધર્માવલંબન !
પ્રલયે લય ના જોતો વેદ શ્રી મનુ-રાજનો. ! !

હૃ. હૃ. ધ્રુવ.

૩૮

મિત્ર વાજસુરને—

x

x

x

મેની જોતાં વાટ ઉનાળો! ઉડી ગયો
પણ ના લીલી ભાત ત્હારી દેખું—વાજસુર !
ખીજને મે આજ સચરાચર જામી પયો,
પણ ચાતકની જાત તરસી—મેઘલ-વાજસુર !
સ્વાતું જોતે છીપ ખીજો મે ખપતો નહી
ખપતો એ જ અદીક રાખીશ કાં તું ! વાજસુર !
અણખપીઆંની જાત ઝાઝી જગમાં સામટી
જેથી ફરતી આંખ તે મે આધો—વાજસુર !
હવન કંઈ કે હોમ ? ઉજેણી જોશું કરી
પણ તુજ સામે જોમ શું પામરતું ?—વાજસુર !
દેખાડીશ દુકાળ ! વેંશું પીને જીવશું
જપશું ત્હારી માળ તો એ ! આપા—વાજસુર !
ના છે કાઈ ખેડ મેઘવંછ ! અંમંલોકની !
હોયે ત્હારી મ્હેર લીલા દ્હેરજ—વાજસુર !
અખધડીએ તું આવ આજ—કાલ કરમાં હવે
મન-ખેતર સોસાય તું વિણ મેઘલ—વાજસુર !

કસાપી

૩૯

મહેમાનોને સંબોધન

(ઓથવજના સંદેશાની ગરબીનો હાળ)

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ મુહાય જો !

કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો—

દિનચર્યામાં, પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ઉત્તમ ગિરિદંડોનાં વસનારાં તમે :

ઉતર્યા રંક ધરે શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !

શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી !

લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !

મહેમાનો ! ઓ વહાલાં ! પુનઃ પધારજો !

મણિશંકર

૪૦

મિત્રનો વિરહ.

તે મુજ મિત્ર ગયો તદનંતર, અંતર દુઃખ નિરંતર આવે;
 જાતું રહ્યું સુખ તો રાત જોજન, ભોજન ભાવ ભલે નવ ભાવે;
 તેની છબીજ તરે નજરે, કદિ એક કલાક ન છેક છુપાવે;
 કષ્ટ કથા દલપત કહે, કહું કોણ કને. દુઃખ કોણ કપાવે.

x

x

x

તે ચુણ્ણતો કવિતા મુજ તેથી દિલે કવિતા કવતાં સુખ દેતી;
 આદરે અન્ય કરે ન કરે પણ, લાયક કીમત ત્યાં થઈ લેતી;

મોઘો હતી મણિ માણકથી, રખડાતો થઈ રસતા તણી રેતી;
શી કવિતા દલપત કહે કવું, કાર્યસ જાણ વિનાનો ફળેતી;

x

x

x

રે પ્રિય કાર્યસ જે ફરીયા મળ, સારો કરી કવિતા સંભળાવું;
રનેહ વધારું શૃંગાર રસે હદ, હાસ્ય રસે ખુખ ખૂખ હસાવું;
વીરરસે વળો વલ્લભ વીર, શરીર વિષે અતિ શૂર ચઢાવું,
કદરદાન ઉદાર વિના. દલપત કહે ગુણ કયાં દરશાવું.

દલપતરામ

૪૧

ખેતી

(સર્વેયા)

x

x

x

પુરાણ પૂર્વજ હતા તહમારા વનવાસી, કૃષિ કરનારા,
ઢોર ઉપર મમતા ધરનારા, કદળુ નિયમમાં પળનારા,
આલક મહારાં. ૧

દેશ છુટ્યા, બહુ રાજ્યો સ્થાપ્યાં,—ધર્મ કળા ને વ્યાપાર,
શાસ્ત્ર ફિલસુફી હુન્નર નીતિ, કહે! ન શું કિતર્યા પાર!
આલક મહારાં. ૨

જંગલ ભેદ્યાં, પશુઓ રાત્રી પાળ્યાં કઈ કઈને માર્યાં,
અનાર્ય નરપશુ અસંખ્ય ટોળા પવિત્ર સ્પર્શે ઉદ્ધાર્યા;
આલક મહારાં. ૩

૨

નર હૃદયે મુર ને દાનવનાં સૈન્ય ઉભય વસતાં સાથે;
દાનવ સૈન્ય હણી મુર પોષી પૌરુષજ્યોતિ ધરી માથે,
આલક મહારાં. ૪

એહ જ્યોતિના બની ઉપાસક બોધક ધસ્યા નિડર જગમાં,
આળો, શકયું નહિ કોઈ એમને, - વધાવતાં સહિસે પગલાં !

બાલક મહારાં. ૫

મહને મુકાવી પશુ અનાર્ય વિધિના તમ ઘેર અધર્મોથી,
ધસ્યા મુકા'વા ખંડ અન્ય, - અટક્યા કેવલ જ્યાં ધરા ખુરી !

બાલક મહારાં. ૬

૩

અમિત થયા, કઈ લોહી ધસાયું, તિમિરજૂથ ત્યાં આવ્યું મહડી,
મથ્યાં બહુ, અર્ધુ બેસાડયું, ઉપર આણુ નિજ કરી ખરી,

બાલક મહારાં. ૭

પણ એ અર્ધો આર્ય રજપુતો પુરા આર્ય જ્યાં થયા નહોં,
વળા તિમિરદલ ઉતર્યું ત્યાં તો, આલ ત્રુટયું, ગર્ધ જ્યોતિ સમી !

બાલક મહારાં. ૮

એહ જ્યોતિ પ્રકટાવો પાછી, એ પૌરષ વર્તાવો ફરી,
કુદરતપ્રીત ફરી આદરતાં નવીન યુગ ઉગશે જલ્દી;

બાલક મહારાં. ૯

૪

દુકાળ ઉપરાઉપર આવે છળશો નહિ તેથી જ જરા,
મહારાં બાળક, તમ માટે છે મુજ ધાવણના અખુટ ઝરા !

બાલક મહારાં. ૧૦

પણ અક્કલવાળા તે આર્યો, મુજ બાલક તે તે જ ખરા,
ખિન અક્કલવાળા તે મહારા અણુમાનીતા પુત્ર ઠર્યાં,

બાલક મહારાં. ૧૧

સમય વિચારો, સમય સુધારો, સમય વિષે સાવધ વર્તો,
'ઉત્તમ ખેતી' સૂત્ર લઘમાર્ગે પુરાણ પાછું ઉરે ધરો,

બાલક મહારાં. ૧૨

૫

નવે ખંડની દેવીઓમાં શ્રદ્ધાએ હું પ્રથમ ધંડી,
સૌના બચપણની હું સાક્ષી, મુજ બચપણમાં હું જ છડી;

બાલક મહારાં. ૧૩

ભૂતકાળ પૂરો મહેં દીઠો, લવિષ્યમાં મુજ નજર તોણી,
માટે કહું છું ચેતો, ચેતો, સાવધ બનો સમય જાણી,

બાલક મહારાં. ૧૪

કાટિ તણી સંખ્યાથી જોજો ફાકટ ગર્વ ન ધરશો; બાળ,
મહને નવતસી પરવત્સોથી કરશો મા આખર બેહાલ,

બાલક મહારાં. ૧૫

૬

શહેરો ને શહેરી રોગો ને કંતાએલાં શહેરી તન,
ટુંકા જીવન, નિર્બલ કલુષિત શિથિલ ઔચારાં શહેરી મન,

બાલક મહારાં. ૧૬

શહેરી ગરીબી, શહેરી સુસ્તી, વ્યર્થ શહેર તણી જંજાળ,
શહેરી પાપો, શહેરી જુઠાણાં શહેર તણા કલહો કંગાળ,

બાલક મહારાં. ૧૭

એ સૌ આવરણોને તોડો, એ માયાને પરી કરો,
હિત ને હિતના સાધન સાશ્વત સ્વચ્છ લોચને હિરે ધરો,

બાલક મહારાં. ૧૮

૭

વનો વસાવો, બેરો બેતર, રચો વાડિયો, પશુ પાળો,
ખાતર ખીજ ઋતુ ચારા ધરતીના ભેદ પુરાં ન્યાહો,

બાલક મહારાં. ૧૯

નદિયો સાંધાં, કૂપો ગાળો, સમુદ્ર વારિ મિષ્ટ કરો,
જલમાં સ્થલ, સ્થલમાં જલ આણો, કુદરત નાથી મિત્ર કરો,

બાલક મહારાં. ૨૦

નીકો ખોદો, ખન્ધો ખાંધો, આગ વીજ ને રસાયનો,
ખનિજ સૃષ્ટિ વળી વાયુચક્રને અધીન કરો ખપમાં આણો,
આલક મહારાં. ૨૧

૮

એ વનવાસ વિષે ઊછરતાં, દૂધમલ્લ તહમારાં બાળ,
નહોં વ્યાધથી હઠશે પાછાં, નહોં એમને છળશે વ્યાળ,
આલક મહારાં. ૨૨

ધોધ કુદી એ હસશે સામા; નદીપૂર તરી ઊતરશે,
ખરે ખપોરે જોજન ખેતર લણી કણસલાં ઢગ રચશે,
આલક મહારાં. ૨૩

જોખનપૂર વિશે એ આર્યોં નિરખી જગ વિરિમત ખનશે,
ભરમ થશે કલિયુગ આ ખંડે, નવીન યુગ વર્તી રહેશે,
આલક મહારાં. ૨૪

૯

એ ખેતીના વિરામકાલે, રાતે ઉઠુગણ નીરખતાં,
દિવસે કુદરતલીલા પીતાં, ઢોર જ્યહાં વિખરે ચરતાં,
આલક મહારાં. ૨૫

વેદ નીતિ ને કલા પુરાણો ધર્મ દ્વિલસુકી વિશે ત્યહાં,
તર્ક ઘોડલાં દોડી રહેશે, ઉપનિષદો અવતરશે હાં,
આલક મહારાં. ૨૬

ઋષિઓ દૃષ્ટાઓ અવતારો, પૌરુષ, જય, આત્મા, સ્વાયત્ત,
પ્રકટ થશે એ વનવાસે સૌ સાત્ત્વિક - અંરકત ઈશ્વરદત્ત,
આલક મહારાં. ૨૭

ખલવંતરાય

૪૨

ડાંગરતું ખેતર

ક્યારે ક્યારે જલ ભર્યું, જલ પર અવારા ઝોલા ખાય,
ચંડાળ આકાશથી ઉતર્યું, કણ ખાતું ખાતું મહીં જાય,
ચિયો ચિયો ચિયવો ચવે, ને કરે કાચલ શું વાત;
ધીરા વાયુ વાય તે, જાણે મારા ખેતર હસે પ્રભાત.
હરિયાળા સંજોઆ નમે, ને ઉપર કેશર વરણાં ફૂલ;
હાથી શા ડાલે આંખલા, તેની લીલી પીળા ઢળા ઝૂલ.

નહાનાલાલ

૪૩

ગામડામાં સાંજની શોભા

ગરબી.

સાંજની શોભા તે રળિયામણી;
હારે હોંગળોકિયાં તરંતા તેજ બિંબની-હોજરે-સાંજની ૧
હારે ખાવળ ઝાડિમાંથી સૂર્ય-અસ્ત જોધને;
હારે સોંદુર રંગથી ન કેમ રહું મોહિને-હોજરે-સાંજની ૨
હારે રૂડા ખેતરો ખુલા તે પાસ તેડતાં;
હારે રંગીન ખાવળો તે આંખમાં રંગ ખેલતાં-હોજરે-સાંજની ૩
હારે ગયો સૂર્ય કે વધ્યો જ ચંદ્ર તેજમાં;
હારે સાથ દીસતો તે શુક વળા રહેજમાં-હોજરે-સાંજની ૪
હારે વરસ ખેતું ખાળક એક ભરવાડનું;
હારે ખેસી ફૂકતું હતું તે ઘાસ વાડનું-હોજરે-સાંજની ૫
હારે ભરવાડણી આવી પછી ન્યાં ઝોકડું;
હારે માથે માટિના વાસણ ખાંધે ખોકડું-હોજરે-સાંજની ૬
હારે લીલા બહુ મચી વિશાળ ગામ ગોંદરે;
હારે જોયું નર્મદે ટકારમું નભૂવડે-હોજરે-સાંજની ૭

નર્મદાશંકર

૪૪

મહૂલી

(“ કાનુડો ન બંધે મારી પીડ ” મીરાંતા એ લજ્જતની ધૂનમાં,)

મહૂલી મળતી પેલે તીર; સન્તો બહાલા !

અનેરી અમારી એ લગીર ! મુવ

વૃક્ષા વેલડિયોવાળાં; કુમળાં ફળપુલ રસાળાં;

લઈ જાઓ દહાણાં એ લગીર ! સન્તો.

મનની કંઈ મોજમજાઓ; રસિયાં ઉરનો કંઈ દહાવો,

લેવાને આવજો લગીર ! સન્તો.

સામે સંસારી વિલસે વચ્ચે જીવન સરિતા વહે;

રેલવિયે ત્યાં રસરંગ લગીર ! સન્તો.

હિડવાય સફર સહિયારી—સુખદુઃખની કંથા ધારી;

આનન્દ ઓર એ લગીર ! સન્તો.

લગતી રહેવા રહાવાની; ગીતડાં પ્રભુના ગાવાની,

લાગે તે આવજો લગીર ! સન્તો.

સલિલ

૪૫

આમ્ય જીવન

(લાવણી)

(ધન્ય હો ધન્યજન ગુણ્ય પ્રદેશ—એ રાહ)

રમ્ય એ જીવન આમ્ય રસાળ, સત્ત્વસોહંતું વિમળ વિશાળ;

સ્વર્ગ તણી સેવે જ્યાં શુચિતા, બહુ વિધ માનવંજાળ.

સત્ત્વસોહંતું વિમળ વિશાળ. રમ્ય એ ટેક.

ગૃહો નાણુકની વાંકી દાર;

સ્વચ્છ શેરી ને નહાનાં દાર;

FROM MAYENDRA SHANTILAL.

ખાળ રવિનો કરતાં સત્કાર,
સ્વચ્છ આંગણનો વધુ વિસ્તાર.

અણખોટયો જ્યાં અનિલ અદર્શિશ, વન સુરભિભર 'વાય';
સમય સમય સંમાર્જન કરતો, મન મૂકી મનકાય.

અર્પતો અમર તણું આરોગ્ય,
શૈત્યનો સેવી શુચિ સંયોગ. રમ્ય૦

ધરોધર ગાય તણાં લધુ ગોષ્ઠ,
વત્સનો મંદ મધુરો શોર;
રસેલાં ગોમયથી ઘર ચોક,
દીપે તુલસીતર કેશ ચોક.

અર્ભક સમ દસતાં આંગણમાં ફૂલ ભર્યા લધુ ઝાડ,
વિધ વિધ વેશ્ય થકી જવરાતી વૃક્ષલતાની વાડ.

શીત છાયામાં ખાળક વૃંદ,
ફીડતાં દેતાં અતિ આનંદ. રમ્ય૦

સ્વચ્છ પાધર ને સરિતા તીર,
નિર્મળાં ખળભળ વહેતાં નીર;
ડોકતાં કુતુહલ્યા તૃણખાળ,
ધ્યાનમાં મસ્ત ખગોતી હાર.

નિર્ભય થઈ જલપાન કરે જ્યાં, દરિણ તણો સમુદાય,
ટહુકે મોર કળા ધરી ફૂદે, પિંક પંચમ સુર ગાય.

ગાંદરે ગોફીડન સોહાય,
વાંસળી ગોપ મનોહર વાય. રમ્ય૦

ઉપાનો ચોક ચરે ચળકાટ,
સૂચવે કુહુટ નવલ પ્રભાત;

દધિ મંથનના ધરધર ઘોષ,
 અજળ યુવતીને હૈયે હાંશ.
 મંથનનો કર દંડ ગ્રહીને શિશુ માગે નવનીત,
 હમ્મતી. જનની દૂર હઠાવે, પ્રકટે અંતર પ્રીત.

વૃદ્ધ માખાપ હસંતીતીર,
 શેકતાં ખાળક શીત શરીર. રમ્ય૦
 સાંજે જોધન આવે ઘેર,
 ચડે ગોરજ જીડી ચોમેર;
 ધૂલિધૂસર ઓપે આકાશ,
 ઉટે વ્રજગોકુળનો આભાસ.

પુણ્ય પુરાતન આર્યજીવનનો અણુખાંધ્યો ઇતિહાસ,
 ચાર. ચાંદનીમાં ઉચરંતી રમણી ખેલે રાસ:

પ્રણયના ગાતી કૈંક પ્રસંગ,
 સુંદરી સર્વ મળીને સંગ. રમ્ય૦
 વીરના વિક્રમ કેરી વાત;
 સનાતન સત્ય તણા સિદ્ધાન્ત;
 આગલા અનુભવ કેરી યાદ,
 પૂર્વનો વિમળ નિવૃત્તિ વાદ.

શાંત શર્વરીમાં સહુ પુરુષો, ચર્ચે મળીને ચોક;
 શાણુરપર્શ ઝહોણાં રત્નો શા શબ્દ તણા બહુ થોક.

પામતા પળપળ પુણ્ય પ્રકાશ,
 અનુભવે વાણી વિપિનવિદાસ ! રમ્ય૦

એક કુળ કેરાં ખાળ સમાન,
 બેદનું સહજ ભૂલીને ભાન;
 અઠારે વર્ણ કરે વ્યવહાર,
 સ્નેહનો સેવે સાક્ષાત્કાર.

જન ભૂખ્યા જનનો જ્યાં પામે અતિથિ ઉરસતકાર,
અમર તણું જીવન અનુભવતાં, વીસરે નિજ પરિવાર.

પ્રભુ સમ પતિ ગૃહમાં પૂજાય,
કેંકે માનસના કાટ ઘસાય. રમ્ય૦

વિશ્વના વિધવિધ દુષ્ટ વિકાર,
ભરેલો ભયથી જીનનો ભાર;
સ્વાર્થનો ઝેરી ઉંજળ સમીર,
નહિ પામે અવકાશ લગીર.

જગકાસાર વિષે પંકજ શાં અણુદૂખ્યાં એકાંત,
વિકસિત હૃદય. રમે રસસિંચ્યાં ડોલંતાં દિનરાત.

મોક્ષનું માનવ દુર્લભ ધામ,
રહો એ અમર અમાઈ ગ્રામ, રમ્ય૦

દા. ખુ. બેટાદકર

૪૬

ગોપલીલા

સીમનાં સરવરિયાંના ઉરમાં કમલો વિરમ્યા,
થાક્યો સુરજ અસ્તાચલને અંકે લપાય;
ગોચર ધૂમતાં વેગે દન ઉગ્યો ને આથમ્યો,
ધણુ લપ્ત ગોપતપ્યો—ઘાક્યો આંગણદિશ જાય;

અનિમિષ આંખે આંગણુ વાટ જુએ ગોવાલાણી.

રાયકો રસે ભર્યો મુખ છેડે ચતરંગ વાંસળી,
ધંટડીઓ ઘેનુની પૂરે મલ્લી રણકાર;

ગોરજ ગુલાલ ઘોળી ઉઠે મારગ મોકળી,
માળાલણી વળે પંખી મીઠડે ટહુકાર;
ધણની ધડકતે ઉર વાટ જુએ ગોવાલણી.

લીલુડાં ઘાસ ચરી ધણ વાગોળે ને વિચરે,
ચિત્ત ચમ્પાતો સીમનો શીતળ વાયુ વાય;
ચાક્યા ઉતાવળા ચરણો રાયકાના ઉપડે,
કંઘે કડિયાળી નક્કર શી ડાંગ સુદાય !
હહોવા હૂધડાં ધર વાટ જુએ ગોવાલણી.

આગ્યો આગ્યો રણુનેદ્વારો આંગણુ રાયકો,
ઘેનું ખડી નિરાંતે ઘાસ ભરેલ ગમાન;
ખારસાં ભર્યાં તપેએ ગોવાલણુ નીર પાય ત્યાં,
ગડાકું ભરી રાયકો કરતો હૂકલાપાન;
અમ ઉતારે ફેંકી મિટ્ટી નજર ગોવાલણી.

હૂધડાં હહોવાયાં ને ઉવડયાં ગોરસ માટલાં,
હરખાતાં હૈયાં છોડ રાંધણીએ જાય;
હળીમળી આરોગે સૌ તાળું હૂધ ને રોટલા,
ઘૂંટડા ગળતાં કંઠ કંઠ વિનોદ વાતો થાય;
એ તો સમજે જાનાં ગોપ અને ગોવાલણી.

પરવાર્યા વાળુથી, ભોંય ઢળાયા ખાટલા,
મધ્યે લખલખતા સગડીમાં શા અંગાર !
ઘડી બે મંજુરા લઈ બોલે હરિ લજનો લજાં;
નિર્મળ કલ્લોલે ડોલે ડગમગ દિકપાલ !
માઝમરાત ગુજરે ગોપ-સુખી ગોવાલણી.

૪૭

ગુજરાતીનો વકીલ

સ્વદેશ સુધારવાની સલાનો છું સલાસદ,
 સુખોદક સળ્જનોના સાથમાં સામીક છું;
 ચૌટામાં હુંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
 બાણી તેનું દુઃખ ઘણો દીવગીર દીવ છું;
 તિદી તે મરાઠી દાલ, પામી છે પ્રતાપ પ્રૌદ,
 સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું;
 કહે દલપતરામ રાજા અધિરાજ મુણો,
 રહી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

દલપતરામ

૪૮

જૂનો ચાલ

ધૂડ કહે ઘણો! જૂનો ચોખો છે અમારો ચાલ,
 દુનિયાને જૂની રીત અમારે દેખાડવી;
 સૃષ્ટિ સરળ્યાં પહેલે સમે ક્યાં સૂરજ હતો,
 એ તો થયો નવો નવી રીત નહિ પાડવી;
 હોય જાતે દલકા તે આધુનિક રીત રાખે,
 ઉત્તમ જાતિએ નવી રીતને નસાડવી;
 ભુએ કેવી જગતમાં ઉત્તમ અમારી જાત,
 દિવાકર દેખી નહિ આંખ જા ઉઘાડવી.

દલપતરામ

૪૯

સાંખેલું બળવે તો હું બાણું કે તું શાણો છે.

એક શરણાઈવાળો સાત વર્ષ મુધી શીખી,
રાગ રાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
એકને જ બચું એવી ટેક છેક રાખી, એક
શેકને રીઝાવી મોજ લેવાને મંડાણો છે;
કહે દલપત પછી બોલ્યો તે કંબુસ શેક,
ગાયક ન લાયક તું ફેગટ કુલાણો છે,
પોણું છે તે બોલ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી,
સાંખેલું બળવે તો હું બાણું કે તું શાણો છે.

દલપતરામ.

૫૦

ઉંટ કહે—

ઉંટ કહે આ સમામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની આંચ વાંકી
ફતરાની પુંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે;
વારણની સૂંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
લેંસને તો શિર વાંકાં શીંગડાંને ભાર છે.
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દલપતરામ;
અન્યતું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે.

દલપતરામ.

૫૧

જનાવરની જાન

(જ્યોત્સના વૈજ)

- જાન જનાવરની મળી ॥ મેઘાડંબર માળે;
ખકરી આઈ નો બેટડો ॥ પરણે છે આળે: ૧
- ઢાલ નગારાં, બેરતે ॥ મૂર સરણાઈ તીણાં;
સો સાબેલા શોભિતા ॥ બેટા બેટી વેટીનાં. ૨
- ઠીક મળી દહ લોકની ॥ જરા ઠામ ન દાલો;
દોડે વરનો આપ ત્યાં ॥ દડખડ દાઢીવાળો; ૩
- સાજનનું શું પૂછવું ॥ ખકરે કરો જોરો;
બેળાં કંઈ છે લાવથી ॥ મોટાં મોટાં ઢોરો. ૪
- રાતા માતા આખલા ॥ રાખી શિંગડાં સીધાં;
આગળ માર્ગ મુકાવતા ॥ પદ પોલીસ લીધાં. ૫
- સાજને શ્રેષ્ઠ જીટડા ॥ હોંડે જિંદી ઓડે;
એનાં અરાડે વાંકડાં ॥ કામદારોની જોડે. ૬
- હારમાં એક બે હાથો છે ॥ મોટા દાંતજવાળા;
નીચું ન્યાળોને ડાલતા ॥ હોંડે શેઠ શુંદાળા. ૭
- હાથી થોડા તો છે ઘણા ॥ હાર રોકતા પાડા;
કાળા કંઠગા ને થયા ॥ ખડ ખાઈ જડ જડા. ૮
- આંખ દ્રાટી, જાતી નીસરી ॥ કરતા ખૂબ ખુંખારા;
હોંડે ઉછળતા થોડલા ॥ શાકજન થઈ સારા. ૯
- ટટુઓ ટટુમગુ ચાલતાં ॥ પૂઠે ગરીબ ગધેડા;
હાજી હાજી કરી હોંડતા ॥ હીકાં વિના અતેડા. ૧૦
- હારોહાર હજારો આ ॥ માંહે માંહે લપાતા;
કાણુ આવે કામળ ઓઢીને ॥ એ તો ગાડર માતા. ૧૧

પીતરાઇઓ વહેવાઇના ॥ એને અકલ ન કોડી,
 આડા અવળા એકેકની ॥ પૂઠે જાય જો દોડી. ૧૨
 બકરા તો વરના બાપ છે ॥ હોય એનું શું લેખું !
 શું સાગર શોંગડાં તણો ॥ હું તે આજે આ દેખું ? ૧૩
 વરનો તે ઘોડો આવિયો ॥ વાજે વાજું વિલાતી;
 ભેર, ભૂંગળ ને ઝાંઝરી ॥ ભેળું ભરડતી જતી. ૧૪
 વરરાજા બે માસનું ॥ બાળ બેં બેં કરતું,
 ઝડપાયું, ઝપ ઝોળોમાં ॥ મન માડોનું કરતું. ૧૫
 મંગળ બકરી માધ તો ॥ ગાય હરખી હરખી;
 જોડે જંદરણી ધણી ॥ કોડે જોવાજ સરખી. ૧૬
 બકરી બાધ એ નાતની ॥ ને બીજી ધણીઓ,
 આણી આડોશપાડોશણો ॥ બાધપણી બેનપણીઓ. ૧૭
 ભેંસ, ભુંડણ, ને જાટડી ॥ ઘેટી, ઘોડી, ગધેડી;
 ગાય, બિજાડી, ઉંદરડી ને ॥ એક કુતરીએ તેડી. ૧૮
 વાંદરીઓ નથી વીસર્યા ॥ દશ વીશ આ ફટે !
 સાથે સામટાં ગાઈ, સૌ ॥ સાતે સૂરને છૂંદે. ૧૯
 કોઈ બેં બેં કોઈ ભેં ભેં કરે ॥ કોઈ ભૂંકતી ભૂંડું;
 કોઈ ચુંચું મ્યાઈ મ્યાઈ કરે ॥ વેર વાળે કો કૂડું. ૨૦
 હુક હુક કરતી વાંદરી ॥ જો જો ! નાચે છે કેવી !
 ધન ધન બકરી ! ન કોઈની ॥ જાન તારા તે જોવી ! ૨૧
 ચારપગાંતી જાન આ ॥ જોડી બે પગાં સાડ;
 સમજે તો સાર નવલ બહુ ॥ નહિ તો હસવું તો વાર ! ૨૨

નવલરામ

પર

કાળ

કાળ કાળ કરે શું તું કાળ કાણે કર્યો કહે
 કાળ આવી ઉભો રે'શે જોડીને દાથ આગળે;
 કાળ વસ્તુ થડે ના ને વસ્તુ તે કાળ ફેરવે
 વસ્તુને સાધવી તેથી નિશ્ચે એ વીરને મને.
 કાળને કે' કશી સત્તા ? વસ્તુ સાપેક્ષ કાળ તે
 વસ્તુને ફેરવ્યા સાથે કાળ તો ફરતો જશે.
 ધર્મનું ખળ જાણે તું ? ધર્મ ધારણ સૃષ્ટિનો !
 અનાદિ કાળના વીરો દેવ ને વળા દાનવો,
 દેવ ને દાનવોનો જે સૃષ્ટા ઇશ મહેશ જ્યાં
 ધ્રુગ્ધવું ધર્મ્ય યુદ્ધે તો કાળ કાણું વિશાતમાં !
 અધર્મને સ્વાર્થના પ્રેર્યો ધર્મનો કાળ - કાલતા
 પાપી પામર પ્રાણીઓ કાળ-આશ્રય કાલતા;
 ખરા વીર નરો પોતે કાળને ઉલટો કરે
 ધર્મની ખડ્ગ ધારે તે કાળને વેતરી રણે,
 પ્રાણને સ્વાર્થના યજ્ઞે રુધિરે અંજળી ભરે
 આહુતિ યજ્ઞમાં હોમી કાળના કરતા હરે.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ

૫૩

ત્રિકાળ દર્શન

દેવર્ષિ : જગતનું મહાભારત આજ ઉઘાડું,
 ને વાંચું મંહીથી ત્રિકાળનાં ત્રણ પર્વ.

આદરે વિશ્વદર્શનની સમાધિ,
ને ઉકેલું બ્રહ્માંડના પરમ ભેદ.

ગુફામાં આરાન વાળી સમાધિ જન્મવે છે.

ફાટો, ઓ ધરતીની ગુફાઓ !
યોગીના આદેશ છે,
પાદવે પુરાણજોગી ભૂતકાલને.

પૃથ્વીમાંથી ભૂતકાલ બધારે છે.

ભૂતકાલ : યોગીરાજ ! આદેશ.

દેવર્ષિ : બચ્ચા ! જગતની શી સેવા સાધી ?

ભૂતકાલ : યોગીરાજ ! ઇતિહાસ મૂર્તિ છું,
સૃષ્ટિનું હું સ્મરણ છું,
માનવ કથાનું મહાકાવ્ય છું,
ચિત્રવિચિત્રનો ચોપડો છું
મહાપુરુષોના અનુભવ છું, ડહાપણ છું.
ઉદાર દષ્ટિ છું, યોગીન્દ્ર !
અમૃત અક્ષરે લખું છું સત્કર્મો સાધુઓનાં,
બોધના શબ્દે આલેખું છું
જીવનભૂતો કે અસાધુઓની.
ઢાંકેલા ધરા, ભયની ગુફાઓ
દાખવું છું પ્રવાસીઓને.
મનુષ્યના મનુષ્યત્વના
લખ્યા છે ચાર વેદ મહેં,
ને મૂક્યા છે ચાર દિશાઓમાં.
દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુંદર મહેલ છે,
ઐ મહેલનો હું વજ્ર પાયો છું;

બ્રહ્માંડ જેટલો પુરાણ,
તે બ્રહ્મ જેટલો અવિચળ.
મહાદેવ નામ ' હતું '.

અન્તરધાન કથ્ય છે.

દેવર્ષિ : ચંભો, ઓ વાયુના વેગ !
યોગીના આદેશ છે,
પાઠવો ચિરંજીવયોગી વર્તમાનને.

વાયુમાંથી વર્તમાન આવે છે.

વર્તમાન : યોગીરાજ ! આદેશ.

દેવર્ષિ : બચ્ચા ! શું સાધ છ જગતનું હિત ?

વર્તમાન : યોગીરાજ ! જીવન્મૂર્તિ છું,
જગતની ગતિ ને પ્રવૃત્તિ છું,
માનવ મહાકથાનો ચાલતો અધ્યાય છું, '
ચિત્રવિચિત્રની કલમ છું,
દિવસ ને રાત્રિની પરંપરા,
અન્ધકાર ને પ્રકાશના પડછાયા
પાડું છું સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મમાં.
તીક્ષ્ણ દષ્ટિ છું, યોગીન્દ્ર !
માનવ જાતિનું મન છું.
પરક્રમ્માવાસીના પાય છું,
સન્ત જનોની સુવાસ છું,
અસન્તોના ઓછાયા છું.
સન્નજીવનનું છું મહાસંગીત.
યાત્રાળુઓ તો મારે આલ્લાં છે..

નથી-નથી કેા સત્ત્વ બ્રહ્માંડ ભરમાં;
 જે મહારે દોરે ન પરોપાયું હોય.
 દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુન્દર મહેલ છે,
 એ મહેલનો ફૂલ બાગ છું;
 નવ રંગ ફૂલડે શોભતો,
 અજબ વાસનાઓ ફેરતો.
 મહારૂં નામ ' છે. '

અન્તરધાન થાય છે.

દેવર્ષિ : ઉધડો, ઓ આભના પડદાઓ !
 યોગીના આદેશ છે,
 પાઠવો અદ્ભુતયોગી ભવિષ્યને.

આકાશમાંથી ભવિષ્યકાલ હતરે છે.

ભવિષ્ય : યોગીરાજ ! આદેશ.

દેવર્ષિ : અચ્ચા ! શું કરીશ જગતનું કલ્યાણ ?

ભવિષ્ય : યોગીરાજ ! આદર્શમૂર્તિ છું,
 માનવી ને દેવતી યે આશા છું,
 બ્રહ્માંડની હું કવિતા છું,
 પરબ્રહ્મની પ્રસન્નતા છું.
 ભર્ષ્વ દષ્ટિ છું, યોગીન્દ્ર !
 સહુનું છું મહાઆકર્ષણ,
 સૃજનને શિખરે સૂર્ય સમો વિરાજ
 મોકલું છું કિરણોના દોર
 માનવીને ઝાલી ઉચે ચઢવાને કાળ.
 ઉત્સાહ છું અભિલાષ છું પ્રેરણા છું
 કલ્પના છું અદ્ભુત અમૃતની.

ટેકા હું પડતાંનો,
 ઉદીપન હું થાક્યાનું.
 તીર્થ હું તીર્થગામીઓનું,
 મોક્ષ હું મુમુક્ષુઓનો.
 જગતની શક્યતાનો ભંડાર,
 વિશ્વના વિકાસનું કેન્દ્ર,
 મનુષ્યનું દિવ્ય લોચન હું.
 દેવર્ષિ ! સૃષ્ટિનો સુંદર મહેલ છે,
 એ મહેલનો મિનાર ને ધ્વજ હું;
 મહા આલયી યે ઉત્તમ,
 ને બ્રહ્મધામની દીવાદાંડી જેવો,
 મ્હારું નામ ' યશે '

દેવર્ષિ : સ્મરણ, પ્રવૃત્તિ ને આદર્શ;
 ઇતિહાસ, પરક્રમ્મા ને મોક્ષ;
 તણે કાલ સરજ્યા છે સરજનદારે
 બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિને અર્થ.
 પડ્યા છે ભૂતકાલના હિમાદ્રિ,
 સમાધિસ્થ, અવિચલ, ને યોગમૂર્તિ;
 જન્મે છે તહેમાંથી વર્તમાન ગંગા,
 વહે છે સદા તે વાહીઓમાં થઈ.
 ઉભા છે આરે આરે
 તીર્થ, તપસ્વીઓ, ને ઋષિઆશ્રમો,
 ઉદારે છે બ્રહ્માંડપ્રવાસીઓને,
 અને મૂકે છે લઈ જઈ
 લવિષ્યના બ્રહ્મમહાસાગરમાં.
 જગત એટલે ઉત્પત્તિ ક્રમ,

૧૧૧

અભાધામનાં અમૃતપગથિયાં,
 જગત અસત્યે નથી,
 જગત અનીશ્વરે નથી;
 અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્.
 ગીતા ભાષે છે એને અસુરવાણી.
 દેવસંધને દુનિયા સત્ય જ છે.
 બ્રહ્મ સત્યં જગત્સત્યં જીવોબ્રહ્મ સુહૃદ્ભયમ્.
 ઝંગા ! ઓ કાલ ગંગા !
 અહ્માંડનાં ભાગ્યની ઓ ભાગીરથી !
 બોલો, સહુ સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો !
 દિશાકાલની ઝંગાયમુનાનો જય !
 અહ્મ ને અહ્માંડનો જય !

દેવર્ષિ ગવરાવે છે, ને સૃષ્ટિનાં સત્ત્વો
 અહ્મસંગીત ગાય છે.

સત્ત્વો : અહો ! ધન્ય ધન્ય ! હો !
 અહ્માંડ કહે છે કે અહ્મ છે;
 અહો ! ધન્ય ધન્ય ! હો !
 દુનિયા કહે છે કે દેવ છે.

વડા પાથર્યાં આભનાં પત્ર કાળાં,
 લખી તેજના શબ્દથી મન્ત્રમાળા,
 દિશાકાલદોરે ગૂંથ્યાં સૌ ખગોળે;
 મહા ગ્રન્થ અહ્માંડનો અહ્મ બોલે.

અહો ! ધન્ય ધન્ય ! હો !
 અહ્માંડ કહે છે કે અહ્મ છે.

દેવર્ષિ : કાલેસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધઃ
 પ્રભો ! એ છે એકપક્ષી.
 ગાવ, ગાવ ફરી એક વેળા
 માનવ જાતિની કલ્યાણગીતા, ઓ નાથ !
 સર્વત્ર નિગૂઢ મહાસલની વેદન્કડ્યા કે
 કાલેસ્મિ લેકોન્નતિકૃત્પ્રવૃદ્ધઃ

નહાનાલાલ

૫૪

સ્ત્રી સ્વરૂપ

ગરબી.

મહારે મોહોલે પધારે-એ રાગ.

સસારનું દૂર છે નાર,
 સજન સંસારનું દૂર છે નાર.
 સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખ સાર,
 સજન, સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખ સાર.
 ધૂળધાણી બધું નિર્ધાર, એ વણ, ધૂળ

} ૨૬.

સુંદર સ્ત્રીનું મૂખડું, સુંદર સ્ત્રીનું તન,
 સુંદર સ્ત્રીના બોલણ સુંદર સુંદર સ્ત્રીનું મન ! સજન સં. ૧
 સુંદર સેવા સ્ત્રી કરે, સુંદર ધરે જ રતેહ;
 સુંદરતા સંસારમાં, ભરનારી નારી જ છેય ! સજન સં. ૨
 આપે જન્મ જ જગતને, પાળે પૂરણ પ્રીત !
 એના જ નામ આધારથી. કહાવે ઈશ્વરી અંખા ખચીત ! સજન સં. ૩
 મીઠું બોલી મન હરે, ટાળે તન પરિતાપ,
 આકતમાં ધીરજ ધરી, ધીર આપે એ તરને જ આપ ! સજન સં. ૪

ધરણી ધરનો સ્થંભ છે, ધરનું ધરણી જ માન,
 ધરણી ધરનું ધરણું છે, ધર ધરણી વિનાનું સ્મશાન ! સજન સં. ૫
 ઘડપણમાં ધરણી સમી, સેવા કેથી ન હોય
 સ્વર્ગે પણ સંગે ગઈ, તે તો નારિ જ ! નર નહિ કાય ! સજન સં. ૬
 ધન ધન નારિ નામને ! પ્રેમી પરમ અપાર !
 પાળે પ્રેમે સર્વને, એ તો આદ્ય શક્તિ અવતાર; સજન સં. ૭
 નિંદા એની જે કરે, તે પાપી ગુણચોર !
 દુર્ગુણને દરિયે કુખી, તો એ દિલડે દયાનું જ જોર. સજન સં. ૮
 ગોરી ફૂલ ગુલાબનું સૂકે કે કરમાય,
 કે કોહે વણ કાળજી, તો એ જાતિ સુગંધી ન જાય. સજન સં. ૯
 શાસ્ત્રી, પુરાણી, પંડિતો, શાણા સજનન સર્વ !
 સાચે સાચું જ હું કહું, તમે માનો મુકી મન ગર્વ. સજન સં. ૧૦
 દીસે દુર્ગુણી આજ બહુ, નથી એની કાંઈ નાજ.
 પણ એ દુર્ગુણી મુર્ખ કે, જે છે તે તમારાં જ કાજ. સજન સં. ૧૧
 આદે દમયંતી, સૌતા, દ્રૌપદી, આદિ અપાર;
 થઈ ગઈ બહુ ગુણવંતિયો, તે હતિ જ નારિ નિર્ધાર. સજન સં. ૧૨
 ધર્મે કર્મે ન કેળવે, નાંપો કંઈ પણ જ્ઞાન,
 રાખે જો હેવાન તો, કયમ હોય ન એ હેવાન ! સજન સં. ૧૩
 હા ! અબળાઓ હાય રે ! હાત્ર છે જ હેવાન !
 ખાવું પીવું ખેલવું, એ ત્રણનું જ જોને ભાન. સજન સં. ૧૪
 જ્યાં હેવાન જ હારનો, સધળો સુંદરિ સાથ;
 ત્યાં જીવ્યાથી તો ભલું, ખરે મરણ નવલના ઓ નાથ ! સજન સં. ૧૫

નવલરામ

૫૫

આમ્ય માતા

ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
બૂરું છે નલ સ્વચ્છ સ્વચ્છ દિસતી એકે નથી વાદળા;
થંડો હિમ ભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં ! ૧

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવલોનાં ખાલ નાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને ખાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે ! ૨

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે શગડી કરી,
અહો ! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દિસે ! ૩

ત્યાં ધૂલ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
તે અશ્વ ઉપર ચડી નર ક્રોધ આવે;
ટાળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ ખાલ જોતાં ! ૪

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવીને જુવે છે;
તે તેનો એ પ્રિય પતિ હજી શાન્ત બેસી રહીને
જોતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે ! ૫

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં;
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે “ આવો ખાપુ ” કહી ઉભો. ૬

“ લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને ” બોલીને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જુવે;

“મીઠો છે રસ ભાઈ ! શેલડી તણો ” એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી ! ૭

ધ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
ધુરી વતી જરીક કાતળા એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી. ૮

“ખીજું ધ્યાલું ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃષા, ”
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું. ૯

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળા શેલડીની,
એકે ખિન્દુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના !
“ શું કાપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે ? ” આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી ધુરી, ભોંકતી શેલડીમાં; ૧૦

“ રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો તૃપ,
“ નહીં તો ના અને આલું, ” બોલી માતા ફરી રડી. ૧૧

એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો, ને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે—

“ એ હું જ છું તૃપ, મને કર માફ બાઈ !

“ એ હું જ છું તૃપ, મને કર માફ ઈશ ! ૧૨

“ પીતો તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારેજ ધાર્યું હતું—

“ આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નથી છે એવી ધરા છે અહીં;

“ છે તોયે મુજ ભાગ કેં નહિ સમો તે હું વધારું હવે,

“ શા માટે અહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહોં ? ૧૩

“ રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ, ”

“ પ્રભુ કૃપાએ નથી એ ભરાશે;

“ સુખી રહે જાણ ! સુખી રહે સૌ,
“ તમારી તો આશિષ માત્ર માણું ! ”

૧૪

ખાલું ઉપાડી હિલી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળા એક કાપી;
ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
બહોળો વહે રસ હવે ! છલકાવી ખાલું !

૧૫

કલાપી

૫૬

ચિત્ર વિલોપન

(ઈન્દ્રવજ્રા—વસન્તતિલકા)

સન્ધ્યા રમાડે ધરોને ઉછંગે,
આ શુક્રતારાકણોને શૌ રંગે !
ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
જેતી રહી રસ થઈ રવિનાથ ચેલો.

૧

પ્રીતેથી પીતી સુખ વર્તમાન,
ને ભાવિનાં રમ્ય મુર્ચ્છાંતો ગાન,
સ્વપ્ને ન જેતી અતિ ગૂઢ ઘેરું
એ ચિત્ર દૂર વસતું લયકાળ કેરું.

૨

(અનુષ્ટુપ)

સાવિત્રી સિન્ધુમાં બેસેતી, તરંગો ઊછળે તલિ,
નાવડું નાચતું તહેમાં આવતું જે ! દીસે અલિ.

૩

યુવતી તે વિશે બેઠી બાળકી જાતિયે ધરી,
પ્રેમવાત્સલ્યના મ્હાના અમોઘા શા વહા ઝરી

૪

(ખંડહરિગીત)

“નાવડું હંકારજો
 વેગથી, સંભાળથી,
 ઓ ખલાસી કુશળ ઓ !
 આ મોંઘો છે મુજ બાળકી.”

૫

“લાકડી મુજ જગવિશે
 આવો એક જ માસથી,
 તોય મુજ હછડે વશી
 દિન અણગણ્યા ત્યમ ભાસતી.

૬

સિન્ધુતટ પેલો જોએ
 દુર્ગ પર્વતટોચ જે,
 તાત ત્હાં તુજ વાટડી
 જોતા જોલા ધરો મોદને.

૭

ચાશું ભેળાં ફાણ મહિં,
 દીર્ઘ વિરહ જ છેદોને,
 પ્રથમ દર્શન આંકતાં
 કંઈ સુખનો કરશે તહે.

૮

નાવડું આ સિન્ધુમાં
 જીછળે કંઈ વેગથી,
 હૃદય પણ મુજ નાચતું
 દે તાલ તહેને પ્રેમથી.

૯

પ્રેમ સાંકળ જે ફેડી
 મધુર બે—અમ—જેરની
 ખીડતી દહ તેહને
 તું કનક-કડો વણ મૂલની.

૧૦

દુર્ગપર ને ! ફરફરે
 ધવલ કર-અંચલ પહોળે;
 હાંકું આ કંઈ થરથરે,
 ને પ્રેમમન્ત્રો શા ભણે ! ૧૧

હા ! મીઠું બુદ્ધિલ માહરું !
 ફૂજતું કલરવ કરે;
 લાડકી ! તુજ એ અમી
 પીતાં ન મન તૃપ્તિ ધરે. ૧૨

તાતને તુજ ફૂજનો
 એ રૂંધાં તું સુણાવજે
 મર્થસોકે સ્વર્ગની
 કંઈ દીપ્તિ ક્ષણે ઝળકાવજે. ૧૩

મીઠડી ને વ્યોમમાં
 શુક્રકણો શી શોભતી !
 હા ! તદપિ મુજ લાડકી
 એથી રૂચિર અદકી અતિ. ૧૪

ભૂત ભાવિ ભૂલતી
 સુખ દિદોળે બૂલતી
 સંગ લઈ મુજ પૂતળા
 આનન્દસિન્ધુ હું બેઠી.”- ૧૫

(હથોર)

“ઓ ! આ આમ એકાએક
 નાવડું વાંડું વણિયું છેક !
 ધાઓ ! અરે જીવનનાથ !-
 માડકો ! ભર્યું તું મુજને આથ !” ૧૬

(અર્ધભુજંગી)

“ ખલાસી ! ખચાવો !
 અરે કોષ આવો !—
 “ દયા સિન્ધુ ! આવું !
 શિશુ સાથ લાવું ! ”

૧૭

(માલિની)

નિમિષ મહિં જ રૂપ્યું નાવકું સિન્ધુ માંહિ,
 મધુર મુખજળીઓ ને ગઈ જો ! ભૂંસાઈ !
 ઉદધિ-ઉદર સન્ધ્યા શુક્ર ખંતે સમાયાં;
 તિમિર મહિં જ ગૂઢાં સિન્ધુએ ગાન ગાયાં. ૧૮

નરસિંહરાવ

૫૭

વીણાનો મૃગ

ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો,
 ઉતરે બાગમાં હાવાં ફલંગે ગઢ ફૂદતો, ૧

વીણા તણો નાદ તહીં મુણાય,
 આનન્દ લહેરે અનિલો ભરાય;
 ઝુલે ઝુલો એ કંઈ તાલમાં ત્યાં,
 વસન્તલીલા સ્વર ખેવડી રહ્યા. ૨

ભીતિ કશી એ મૃગને દિસે ના,
 પિછાન જૂની સ્થલની નકી આ;
 નમાવી શૂંગો ચળ પીઠમાં કરે,
 યથેચ્છ પ્રણી તરુનાં જરા ચરે. ૩

હી રહ્યા છે જલનો પુવારો,

હોજો તરે રંગીન માછલીઓ;

ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે;

જરા નમીતે જલ એ પીએ છે.

પાસેથી ત્યાં તો સ્વર દિવ્ય આવ્યા,

વાયુ તણી હોર મહી ગૂંથાયા;

ફાદી ઉમંગે ચમકાવી કણો,

સ્વરો લણી એ મૃગ દોડતો ગયો.

હોંચકે ખાટમાં એકી કુંજમાં દિવ્ય સુન્દરી,

ખીનની મીઠ મીઠીમાં એ છે છેક ગળી ગધ.

દિસે અંગો નહાનાં હૃદયમય કે તાનમય શાં !

લતા શા ડોલે છે કટિ ઉપરના સૌ અવયવો !

અહા ! કાળા ઝુલે કમર પર એ વાળ સઘળા !

દિસે તારા જેવા ચકચકિત શાં સિન્ધુ નયનો !

મળા છે શું આંહી જગતપરની સૌ મધુરતા !

અહીં વેળાનું ના કરવત ઘસાતું નકી હશે !

અહો, તારા, લાનુ જરૂર કાણુ આંહી અટકતા !

સ્વરોની દેવીનાં નમી નમી અહીં દર્શન કરે !

દૂરથી આવતો દોડી બહારો એ મૃગ જોઈને,

કન્યા તે હસ્ત લમ્બાવી હેતથી આવકાર દે.

આનન્દ ભીનાં નયને નિહાળી,

પમ્પાળતી તે મૃગને કરેથી;

દાસત્વ મીઠું મૃગમાં દિસે છે,

પ્રેમાળ ભીનાં નયને વસે જે.

પછી વીણા તારો મધુર સ્વર દેવી જગવતા,

હવામાં નોચન્ટી સ્વરની કંઈ મૂર્તિ ખડી કરે;

જડી જાણે રાખે નયન મૃદુ કન્યા મૃગ પરે,
અને એ ચહેરામાં નવીન કંઈ લાવે પલટતા. '૧૧

મૃગે એ ભાસે છે વશ થઇ જતો કે ગળી જતો,
જરા ડાલે શૃંગો વળી અરધ મીઝ્યાં નયન છે;
નિસાસા લેતો એ મૃગ હૃદય જાણે ઠલવતો,
અને કન્યાશિરે રસમય અભિષેક કરતો. ૧૨

અહો ! ક્યારે ક્યારે થનનથન નાચી ફૂદી રહે,
વળી એ કન્યાના ધડીક પદ ચાટે જીભ વડે;
ફરે વીણા તેવાં હૃદય, નયનો અંગ ફરતાં,
દિસે બન્ને આત્મા અનુલવી રહ્યા એકમયતા. ૧૩

પ્રભાતકાળે મૃગ આમ આવતો,
વીણા સુણીને વનમાં ફરી જતો;
સ્વરો ન મીઠા મૃગવિણુ ઉઠતા,
સુખી થતી ના મૃગ વિણુ કન્યકા. ૧૪

લગની કે લગાડે છે ઉરોની રસ એકતા;
પશુ આ માનવી આ એ કાંઈ ભેદ ન પ્રેમને. ૧૫

દિનો કે આનન્દે રસભર ગયા આમ વહતા,
સદા રહેતાં ધૂને મધુર સ્વરની આમ દિલ આ;
પ્રભાતે કાષ્ટ એ પચિક ગઢ પાસે અટકતો,
ધડી સુણી વીણા નિજ પથ જતો આશિષ દષ. ૧૬

* * * * *
તહીં ઉગ્યો છે હજી અર્ધ ભાત,
નવીન રંગે નલ છે ભરેલું;
શુકો ઉડે ગીત હજાર ગાઇ,
સહુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ. ૧૭

ઉદાસ શાન્ત સ્વર ખીન છેડે,
ઉદાર લાવેા મૃગ નેત્ર રેડે;
મચી રહી આર્દ્ર સ્વરોની હેલી,
મહાન આનન્દની રેલ રેલી.

૧૮

સરસર સુસવાટો થાય ત્યાં ખાગમાં કે,
અરસર ! મૃગ ખિચારો ઉછળાને પડે છે,
થર થર થર ધ્રુજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
શિથિલ કર થતાં એ ખીન વૂટે પડી ને.

૧૯

મૃગહૃદય મહોં છે તીર લાગ્યો, અરેરે !
ખળખળ ઢળતું હા ! રક્ત ભૂમિ પરે એ !
નયનજલ વતી એ કન્યકા ધા ધ્રુવે, ને
મૃગ તડકડ થાતો હાંફતો શ્વાસ લે છે.

૨૦

મિચાઈ એ જતાં નયન દરદે બે ક્ષણ, અને
ધડી કન્યા સામે રૂદનમય એ શાં નિરખતાં !
અરે ! છેલ્લે યાચે નિજ પ્રિય કને એક નજરે,
વહે છે કે આવું નયન મૃદુ ચોંટી રહી હવે:—

૨૧

“ કરીને શીર્ષનું તુમ્હું, નેત્રની નખલી કરી,

“ બળવી લે, બળવી લે ત્હાં ખીન હજી હજી !

૨૨

“ કૃપા હોજો, દયા હોજો પ્રભુની ખીનની પરે !

“ અનુકૂળ સ્વરો મીઠા હજો આ તુજ હસ્તને ! ”

૨૩

કન્યા ખિચારી દુખણી યમને

એ શીર્ષ ખોળે મૂકતી રડે છે;

ત્યાં પાછળેથી નર કોઈ આવે,

વાત્સલ્ય લાવે વદતો જણાયે:—

૨૪

“ અયિ પુત્રિ ! શિકારી તો પાપી છે તુજ આ પિતા !

“ ભૂલી જ એ ! બળવી લે ત્હાં ખીન હવે જરા ! ”

૨૫

હૃદય સ્થિર નથી એ કન્યકા બાપડીનું,
 નજર નવ કરે તે, કોણ આવ્યું ન આવ્યું;
 પણ દૃઢ થઈ અન્તે અશ્રુમાં તે ગળતી,
 દરદમય છતાં એ કાંઈ મીઠું લવે છે:— ૨૬

“તુમ્હું તૂટી પડ્યું ! અરે ! જિગરના ચીરા થયા છે, પિતા !
 “રે ! આ સાંભળનારના જગતમાં એવું થયું છે, પિતા !
 “વીણા બન્ધ થયું ! સ્વરો ઉડી ગયા ! ખારી બની ઝિન્દગી !
 “સાથી ના જગમાં રહો ! પ્રભુ તણી આશિષ એવી મળી ! ૨૭
 “મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઈ ! હું એ બની મૃત્યુની !
 “આ સંસાર અસાર છે ! અહહહા ! એ શીખ આજે મળી !
 “બહાલાં હાય અરે અરે ! જગતમાં બહાલાં ઉરે ચીરતાં !
 “ભૂલોની જ પરમ્પરા જગત આ એવું દિસે છે ! પિતા ! ૨૮
 “ક્યાં શ્રદ્ધા ! અહ ! પ્રેમ ક્યાં ! જગત આ આખું અકસ્માતનું !
 “જે પ્યાલું મૃગને મળ્યું મરણનું તે હું ય મારું ! પ્રભુ !
 “જોષ એ ઘડી આ લઉં મૃગ અને વીણા તૂટેલું, પિતા !
 “એ નિર્માણ અનન્તના જલ મહોં ફૂલું પછી હું, પિતા ! ૨૯

x

x

x

x

દિનો કે કન્યાના દરદમય ઓહો ! વહી ગયા !
 ફર્યા છે એ ગાત્રો, મુખ પણ ફર્યું છેક જ અરે !
 હવે જો કોઈએ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
 શિલા ત્યાં આ વાંચી કંઈક દુઃખમાં તે ફૂળી જતો:— ૩૦

“કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિણ કલા નહોં !
 “કલાવાન કલા સાથે ભોક્તા વિણ મળે નહોં !”

કલાચી.

૫૮

વીરની વિદાય

મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

સિધાવો છ રણવાટ-ઝુવ.

આલ ધ્રુવે ધરણી ધમધમે, રાજ !

થેરા થેરે સંખનાદઃ

દુદુંભિ બોલે મહારાજના, હો !

સામન્તના જયવાદઃ

મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૧

આંગણ રણધ્વજ રોપીઆ હો !

કુંજર ડોલે દારઃ

બંદીજનોની બિરદાવણી હો !

ગાળે ગદ મોઝારઃ

મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૨

પૂર પડે, દેશ દ્રુતતા હો !

ડગમગતી મહોક્ષાતઃ

કીર્તિ કેરી કારમી, રાજ !

એક અખંદિત ભાતઃ

મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૩

નાથ ! ચડો રણ થોડલે રે,

દું થેર રહી ગૂંથીશ

બખ્તર વજની સાંકળીઃ હો !

ભર રણમાં પાંડવીશઃ

મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૪

સંગ લેશે તો સાજ સબું, હો !

સાથે ધરૂં રણમ્હોડઃ

ખડ્ગને માંડવ ખેલવાં,
 મહારે રણલીલાના ક્રોડઃ
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૫

આવતાં ઝાલીશ ખાણુને, હો !
 ઢાલે વાળીશ ધાવઃ
 ઢાલ ફૂટયે મહારા ઉરમાં, રાજ !
 ઝીલીશ દુશ્મન દાવઃ
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૬

એક વાટ રણવાસની રે,
 બીજી સિંહાસન વાટઃ
 ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિતે,
 હો શરના સ્નાનનો ધાટઃ
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૭

જયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ !
 ભીંજશું કાગે ચીરઃ
 નહીં તો વીરને આશ્રમ મળશું,
 હો ! સુરગંગાને તીરઃ
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૮

રાજમુગટ ! રણ રાજવી ! હો !
 રણધેલા ! રણધીર !
 અધીરો ઘોડીલો થનગતે, નાથ !
 વાઘો રણે મહાવીર !
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો ! ૯

નહાનાલાલ

૫૯

ઘોડીને-

સાખી.

ખા તૂં, ખા, ખા, કેશરી, ઘોડલિ રંક સુખત;
કીધા તણુ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ.
રોળે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જોહ
જમતી, તે આળે ઉભી, ભૂખી રણુવગડેય !

(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઈને)

કાં તૂં રે ખાતી નથી ? શું આવ્યો કંઈ જોમ !
શું તેં જાણ્યું હે પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ.
જો તૂં, જો જો જન સહ, જો જો પિતૃ પરમાર-
માળવાના મહારાજને, ખેટે વેચી કટાર !
મુકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અન;
મુકવાં પડશે ઓ પૂર્વજો ! ખાણુ ધનુષ કો દન !
દૂહાગણુનો દીકરો ! દૂહા દુઃખના ગાય;
દુઃખમાં દૂખ્યો દુઃખનો આરો ન દેખે ક્યાંય !
વાણીશરા વાણિયા, રણુશરા રજપૂત,
સુખશરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશરા અદ્ભુત.
(ઘોડી ખાવા માંટે છે તે જોઈને બોલે પ્રહણુ કરે છે.)

હા તૂં સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિય સૂત-
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલું ભૂત.
અસ્થિર જનમાં સ્થિર કરી, જે સંયે ચિત શોક,
કેવો તે નર મૂરખો ? રે ! નર કહેવો શોક.

નવલરામ

૬૦

સહુ ચલો જીતવા જંગ

(લાવણી)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, ખ્યૂગલો વાગે;
 યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે. ૮૬
 કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે;
 શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
 હજિ સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
 જન બહાનું કરે નવ સરે અર્થ કેા કાળે;
 અંપલાવવાથી સિદ્ધિ, જોઈ બળ લાગે,
 યા હોમ૦ સહુ ચલો૦ યા હોમ૦

સાહસે કયો પશુએ, પુરો અર્જુનને,
 તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
 સાહસે ધ્રુવજિત શર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
 સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ લેણે;
 થઈ ગઈ જંગમાં મર્દ હજી નિજ માગે,
 યા હોમ૦ સહુ ચલો૦ યા હોમ૦

સાહસે કાલંબસ ગયો, નવી દુનિયામાં,
 સાહસે નેપોલ્યન ભિડ્યો, યુરપ આખામાં;
 સાહસે દ્યુથર તે થયો, યોપની સામાં,
 સાહસે સ્કોટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
 સાહસે શિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,
 યા હોમ૦ સહુ ચલો૦ યા હોમ૦

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપિ ઝટ નાખો,
 સાહસે જાઓ પરદેશ, બહીક નવ રાખો;

સાહસે કરેા વેપાર, જમે ખહુ લાખો,
સાહસે તજી પાખંડ, બહારસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,
યા હોમં સહુ ચલોં યા હોમં

નર્મદાશંકર

૬૧

કેસરીયાં

રખતો

હવે શા માટ કઈ લગવાં ! ખહુ તો સોહું કેસરીયાં !

રમું રંગે ! ધુમું જંગે ! સ્વદેશ પ્રેમને સંગે ! ! ! ૧

અમારી શેલિ એ કદની ! જટા એ, એ વિભૂતિ બનિ !

અલખ આ દેશ એહ ધુની, અમે એ જોગી જંગી મુનિ ! ૨

ખઈ તાદાત્મ્ય, એકાત્મ્ય, સ્વદેશોદ્ધાર-માહાત્મ્ય,

રમે હૃદયે, ધુમે સત્રજે, નસે નસે લોહિ સાથે બળે ! ૩

હવે શામાટ નિરાશા ? વૈરાગ્યે આદિ સૌ કાંસા !

અમારી એહ હરિ લગની ભરત દુઃખાર્તિ ચીંતામણિ ! ૪

ઉદય જયરંગ, જસ ડંકા કરો ! ધુમે મુનિ બંકા !

ન પાછા પાગ કઈ ધરવા ! ઉઠાવો હાથ હિત કરવા ! ૫

ઉ. હ. યુવ

૬૨

ચલો !

ચલો, શરવીર ! ચલો જમ્મએ, સુભટનો યશ મારગ લમ્મએ. ૧
 સુણો, સૂતા કેસરી જાગે, કે રણનાં રણશીંગડાં વાગે. ૨
 ઉઠ્યા સ્થળ સ્થળ ક્ષત્રીય જાયા, શ્રી કૃષ્ણે વરદ શંખ વાયા. ૩
 શરોએ શસ્ત્રકવચ લીધાં, કે લીખે સિંહનાદ કીધા. ૪
 ચડ્યા રણ રથે રાય રાણા, મહાભારત વળી મંડાણાં ૫
 અહો ! જગની હાકલ વાગે, જગતના શરવીરો જાગે. ૬
 ઉભી જો ! લમ્મને યશમાળા, અમરને દાર અમરખાલા. ૭
 ચલો ઝટ, ચલો, વીર બંકા ! અમર મારગ દો રણ ડંકા. ૮

નહાનાલાલ

૬૩

રાણા પ્રતાપના હજીદીધાટની હોરી

ખાવરો ખેરી હજીએ ન આવ્યો ! નાવ્યો ! નાવ્યો ! ખાવરો ખેરી.
 તોપ, ઘુંદુક, તમંચા ભરી કરિ, સારી તૈયારી એ માટે,—
 એ પિચકારી ઉઠાવું, મુંઝાવું, એ રંગે લિજીવી આ ધાટે !—
 દીક ભેટિ ભેટી એ ઠાઠે ! ખાવરો ખેરી. ૧

એ હિંદવાણી બનાવન અહત સતત મલિન મુગલાણી,
 હું એ ખરો મુગલાણી બયાબાન રાની બનાવું બેલાની !
 ન રાખું હું નામ નિશાની ! ! ! ખાવરો ખેરી. ૨

બહુ બહુ મીર હરાવી હઠાવી વિલાવી અમીરે આખેલે,
 હાલ જોઈ કેમ લાલા લડાયક જીતે એ જંગ નવેલે ! ?
 ફેલે ફંદિ ફાવે શું રેલે ? ખાવરો ખેરી. ૩

નાહિ અમ આજ કાલે ઉઘા. ક્યાંથી ! સ્વચરે કુલે ક્ષત્રી જાયા !
 કેસરિયાં કરી કેસરી વ્રુમું, અનમ સિસોદિયા—રાયા !
 અકલિંગજીનો જ્યાં છાયા ! ખાવરો ખેરી. ૪
 હ. હ. દ્રુવ

૬૪

હલદીધાટનું યુદ્ધ

(દિવ્ય)

“ વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં,
 કાઢો તાતી તલવાર !
 હર હર હર નાદે વ્રુમતા
 કરિયે અરિનો સંહાર !
 રણધીરા હે રજપૂતો,
 મુજ અંગ તણા શણગાર !
 રે ચાલો હલદીધાટે
 શરા ખાવીશહજાર ! ૧

“ વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ?
 શું રજપૂત થશે ગુલામ ?
 મેવાડ પરાધીન બનશે ?
 શું જશે શિશોદિય નામ ?
 નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો,
 ઝળકાવો તમ હથિયાર !
 રે વ્રુમે રાણા સાથે,
 શરા ખાવીશહજાર ! ૨

“ વીરા ! તમ આજે રણમાં,
 વહેશે અસ્ખલિત પ્રવાહઃ
 રણપૂત-ગૌરવ હજી પણ છે;
 તે જોશે અકબર શાહ !

રે આજ પ્રતાપ પ્રતાપે
 ધૂમ્મો રહેશે રણ મોઝાર,
 ને સાથે જૂઝશે તેના
 શરા બાવીશહજાર !”

૩

ગેળન કરી એમ પ્રતાપે,
 ઝૂકાવ્યું રણે શરીર;
 હોંકાર કરી ત્યાં ઉછળ્યા,
 રાઠોડ, શિશોદિય વીર,
 અંદાવત, સંગાવત ને
 ઝાલા, ચોહાણ, પ્રમાર;-
 રિપુને હણવાને કૂંઘા
 શરા બાવીશહજાર !

૪

ઝોગલ યુવરાજ સલોમ ને
 અંબરપતિ મહાવોર માન
 લઈ સૈન્ય અસંખ્ય જ ગિલા,
 કંઈ સિંધુ તરંગસમાન !
 પણ મૃગટોળામાં ફૂટે
 વનરાજ કરી હોંકાર,
 ત્યાં કૂંઘા તેમ પ્રતાપી
 શરા બાવીશહજાર !

૫

ધડ ધડ ધડ થાય ધડાકા
 ખુબ તોપ તણાચોપાસ,

કડ કડ કડ તૂટી પડતું,
નીચે આવે આકાશ !

તેને ન જરા ગણકારી,
ધરૌં અંતર શૌર્ય અપાર,
ત્યાં મૃત્યુમુખે હોમાતા
શરા ખાવીશહજાર !

૬

“આજે નથી પાછું ફરવું,
સમરાંગણુ છે અવસાન;
રિપુને હણવું કે મરવું
છે એજ અમારી લ્હાણુ !-”

એવું કહીં સહુ ઝૂકાવી
મોગલને મારે માર;
રે રેલ સમા ત્યાં રેલે
શરા ખાવીશહજાર !

૭

રણવીર પ્રતાપ બધે ત્યાં,
કરતો ધૂમો નાદ પ્રચંડ;
અરૂં આજ પ્રકાશિત કીધું,
રણમાં નિજ શૌર્ય અખંડ
મેદી અરિહાર ધસ્યો તે,
ખુદ સલોમ હતો જે ઠાર :

‘હર હર હર’ કરતા ગરજ્યા
શરા ખાવીશહજાર !

૮

આકાશ ધરા ત્ય કંપ્યાં,
ડોલ્યાં ચૌદે બહાંડ !

રણક્ષેત્રે આરંભાયો
શો ભીષણ હત્યાકાંડ !

ઢગના ઢગ વીરો પડતા,
 નહિ રાખનો કાંઈ સુમાર;
 લડતા અગણિત મોગલ ને
 શરા બાવીશહજાર !

૯

માયો રક્ષક ને મહાવત
 રાણાએ રાખી રંગ,
 ને સલોમતણા ગજપર ત્યાં
 નિજ અશ્વે મારો છલંગ !
 પણ ગજ નિજ પતિને લખને
 ત્યાંથી નાદો તે વાર;
 રાણા સહ પાછળ દોડ્યા
 શરા બાવીશહજાર !

૧૦

‘ અટલા હો અકબર ’ કરતા
 ત્યાં દૂધા મોગલ સર્વ;
 નથો ભીરુ બન્યા હજી કાંઈ,
 નહિ રણમાં ખોશે ગર્વ;
 ત્યાં ફરી વળા ચોપાસે,
 કીધો પ્રભુનો ઉદ્ધાર,
 ને ઘેર્યો રાણા સાથે
 શરા બાવીશહજાર !

૧૧

પણ વીર્ય અપૂર્વ જ કાંઈ
 છે પ્રતાપકેરું આજ !
 એકલડો સોની વચ્ચે
 તે વૂઠો રહ્યો સિહરાજ !
 અર્જુન શું આજે તેનો
 યશ પામ્યો છે વિસ્તાર !

હા ધન્ય પ્રતાપ ! અને તુજ
શરા ખાવીશહજર ! ૧૨

એ યુદ્ધકી ત્રણ વેળા
રજપૂત થોડા દઈ પ્રાણ,
હિંગારી લાંબ્યા : બળથી
નિજ રાણાને નિર્વાણ.
પણ જોઈ વૌરો નિજ પડતા,
કરો ભેદોં ધર્યો અરિહાર !

નહિ જાણ્યું હવે નથોં સધળા
શરા ખાવીશહજર ! ૧૩

અતિ રાપથકી ખર્નો ગાંડા,
ધેર્યો રાણાને ત્યાંય;
ઝખ ઝખ ઝખ ચપળા જેવી
ચમકી અસિયો રણમાંય !

જાણે ન પ્રતાપ હવે કંઈ
ભોગલથી બચે લગાર,
નથોં રહ્યા હવે સહુ તેના
શરા ખાવીશહજર ? ૧૪

એ સ્થિતિ રાણાની જોઈ
ઝાલાપતિ લખ નિજ વીર,
મૂંઢોં છત્ર પ્રતાપનું માથે
રણમાં દોડ્યો રણધીર !
દિલ્લીશ્વર કેડે ઉલટયું
ત્યાં સૈન્ય અસંખ્યજ ત્યાર,

રે ટપ ટપ ધરણી ઢળતા
શરા ખાવીશહજર ! ૧૫

પણ રિપુને હણતા પ્હોંચ્યા
 વૌર રજપૂત રાણા પાસ,
 છોડવી મૃત્યુ મુખમાંથી
 લાવ્યા રજપૂતની આશ !
 પણ ઝાલાવીર પડ્યો ત્યાં,
 નિજ ધર્મ ધ્વજની સાર,
 ને રત્ન સહસ્ર ગુમાવ્યા
 શૂરા બાવીશહજાર ! ૧૬
 ઘડ ઘડ ઘડ થાય ઘડાકા
 ખુબ તોપતણા ચોપાસ,
 કડ કડ કડ તૂટી પડતું
 નીચે આવે આકાશ
 એ સૈન્ય અસંખ્ય વિશેથી
 નોંકવા રજપૂત પંછી બહાર
 નહિ ક્યાં અરે કંઈ સવળા
 શૂરા બાવીશહજાર ! ૧૭

* * *
 રાણાએ તે દિન અંતે
 છોડ્યું રણ હલદીઘાટ,
 પણ જગતે જોયો તેની
 શરી અસિનો ચળકાટ !
 તથા ભારતજન કદો બૂલ્યા
 એ યુદ્ધતણા ભણુકાર,
 સહુ સ્મરે પ્રતાપ અને તે
 શૂરા બાવીશહજાર ! ૧૮
 હા ધન્ય વૌરા રજપૂતો !
 છે ધન્ય જ તમ તલવાર !

શું કીર્તિ તમારી જગમાં
કદો કરમાશે પળવાર ?
ધરધર અહિં દરનિશ ગાશે
તમ સૌર્યગોતો નરનાર !
ધન્ય પ્રતાપ અને ઝો
શૂરા બાવીશહજાર !

૧૯

અખરદાર

૬૫

રણભૂમિ

શાદ્ધવિકીડિત

મોટા મત્તગજેંદ્રત્રાઝ સરખો કંપાવતો કાયને,
જાણે મેત્રવિવદ્નારવ રહ્યો વ્યાપિ બધે કાનને;
વૃક્ષોની ઘટ કુંજથી પ્રતિધ્વનિ જોતો પડે કાનમાં,
વાગે દુંદુભિનાદ થૂલ, વધતો શું સૈન્ય સંગ્રામમાં ! ૧
અસ્થિમાં અટક્યા થકી ખખડવું ખાંડાંતણું ખોખરું;
ભાલા ને બરછી લપ્પ, રિપુપુટે સામન્તનું દોડવું;
ઝાઝા શસ્ત્ર પ્રહારથી ગજતણું પીડાપ ને ત્રાડવું;
વાજનું હણણાટથી અહીંતહીં વેગે કુદી દોડવું; ૨
વાગે દુંદુભિ, ધૂલ ઝાય નભને, શસ્ત્રો ઘણાં ઉછળે,
જાણે ગડગડતા ધનાગ્રવચમાં વિદ્યુતપ્રભા નીકળે;
ધારા શોણિતની વહે, મળી ઝોલે પક્ષી પિશાચો ઘણાં;
એ સર્વે નજરે રહ્યું તરવરી, આ શબ્દ કાને જતાં ૩

x

x

x

મંદાકાન્તા

ભાસે ભાતું રુધિરકણથી છાયલો રક્ત અંગે,
કાલાં અબ્રો, રુધિરથંકિ શું સોજ રાતાથ મારે !
ચક્રે હોડે સમળો, ક્રકળે કાગડા, શ્યેન પુઠે
જાલી પંડે, મુખથી કરડે ખોપરી ખોતરીને. ૨

x x x

સગધરા

ધાલી મોઢા વિષે ને, ટપકતો રુધિરે, ખોપરી ચોટલીથી,
નાસે મ્હોઢેથી બ્હેતી, ટપટપ ગળતી લાળ સ્વાદે થયેલી;
કૂડે બીજાં પુલાવી પુછડો, ધરધરે ખેંચને તાણુ કર્તા;
એવાં દોડે શિયાળો સિમપર સધળે ઝાળવા ખોળો લેતાં. ૫

x x x

શાહુદયિકીડિત

જેમાં તર્કવિતર્ક રાજ્ય રણના વાંકા ચુંકા મ્હાલતા,
સંસારી મુખ પ્રાપ્ત થાય જગમાં તેની હતી જ્યાં સિમા;
રાતા, શ્વેત, કદાપિ શ્યામ નિપજે ગોળા હિડી જાય જ્યાં,
તે આજે વર વ્યાળ દંત કરડે, છે ધૂળ દુર્ગધમાં. ૬

સોરઠા

ચદતા જે શિરતાજ, ઝગ ઝગ ઝગ ન્યોતે ધતા,
તે પર રે પ્રભુ ! આજ, ધૂલ ન ચપટી ઢાંકવા. ૭

મ. ન. દ્વિવેદી

૬૬

ચુદ્ધની લાવણી

કેમ હૈંડું ના પુલે સિપાહી ? જાતી સવાગજ ઉંચી નાવે ?
રણે વિચરતાં,—

શરી વાળં સુર લલકારે ચઢતિ જુઆળ પ્રખળ ભાવે !
સિંધુડા ઉચરતાં ! કેમ ન હૈંડું પુલે સિપાહીં ૧

ખાદળ હયદળ પગના પડત્રા ઘોર ગગનપટ ભેદાવે,
ફૂચ કરંતા !

તોપ ગાડિ ઘડઘડાટ કરતી, ચડિ ઉતરી, રિપુ ચમકાવે !
ખૂખ ધુમંતા ! કેમ ન હૈંડું પુલે સિપાહીં ૨

અસિ, ફરસી, ભાલાની હારો, દિગંખરી છુતિ દમકાવે !
સંગીન સહિત આ !

રંગખેરંગી ખ્વજ પતાકા અનિલ લહરિ શું લોભાવે !
ચાહતિ જય ચિત્ત આ ! કેમ ન હૈંડું પુલે સિપાહીં ૩

લડવું છે નહિ વૈર વાળવા, મુલક મેળવી ફૂલાવા—
નખળાને દમીને !

હરિહરિ એ લડવું ભલું મરવું ! સ્વદેશાર્થ લડવું હાવાં ! !
રણરંગ રમીને ! કેમ ન હૈંડું પુલે સિપાહીં ૪

હ. હ. દ્રુવ

૬૭

ગુજરાતનો યજ્ઞ કુંડ

દુઃખમાં શરા રે, ઓ ગુજરાતી વીરા !

આવો, પૂરા રે, ખમવા દુઃખના ચીરા !

કડકડ ફૂટે કોડ કડાકા, પર્વત ફૂટે કાટે;

ઝળઝળ જવાળા વ્યોમ જળાવેઃ ઉભા રહો દદ વાટે !

દુઃખમાં શરા રે ! ૧

નથી પડવું યાહોમ કરીને આજે અંધ શરાતું;
નથી અખળને દમવું; આ છે જડ ચેતનતું લ્હાણું !
દુઃખમાં શરા રે ! ૨

સત્ય જ પ્રભુના પ્રાણ અમારા, સત્ય જ અંગ અમારા;
સત્ય જ રક્ત વહે અમ નસમાં, સત્ય જ ત્રત અમ ન્યારાં !
દુઃખમાં શરા રે ! ૩

માયા સૌ ધરખાર તણી ને સુખની ડાળી દફની.
આત્મશૌર્યનાં શ્વેત સન્ધ્યાં પટ ના કાયરની કફની;
દુઃખમાં શરા રે ! ૪

પાય પડયા, વિનવ્યા કંઈ કંઈ, શું હૃદય હીણને રટવું ?
હવે પડયા રગડાવા રણ ત્યાં ના હટવું, ના હડવું !
દુઃખમાં શરા રે ! ૫

ભારત દુઃખ શિરે અમ લેતાં, હૈયાં કેમ ન ફૂલે !
ઓ ભારત ! નિધિ પાર ઉતરજો અમ શય દગને પૂલે !
દુઃખમાં શરા રે ! ૬

વાટે ઘાટે છાતી ફાટે, થાય રમશાની દુનિયા;
નવક્ષત્ર આંખે વ્યોમ રુવે પણ, પાછું જીએ ન મરણિયા !
દુઃખમાં શરા રે ! ૭

એ જ અક્ષત્રની ધૂન અમારી, મૂગે સુખ દુઃખ રહેવું;
ખેડીતી જડ જડતાં અરિ પણ આખર રોશે એવું;
દુઃખમાં શરા રે ! ૮

કીર્તિ અમોલી ભારત કેરી આજ અમારે હાથે;
ઓ વીરા ! જગતે ઝૂલવવી આ ગરવી સુજરાતે !
દુઃખમાં શરા રે ! ૯

ધર્મક્ષેત્ર એ, કર્મક્ષેત્ર એ, એ રણક્ષેત્ર અનેક !
જયજય કેને ભાગ્ય અદલ એ પુણ્ય જ ભારત કેકે ?

દુઃખમાં શરા રે, ઓ ગુજરાતી વીરા !
ગાળો પૂરા રે, સત્ય પ્રેમ રસ ધીરા ! ૧૦

૬૮

કાન્થેસ નાવિકોનું ગીત

(૫૬)

હલે'સાં હલે'સાં, હલે'સાં, હલે'સાં !
 ધસો હાં ! ખમ્મો ના ! ખલાસી હલેસાં ! હલે'સાં-
 હિમત મરદાં, મદદે ખુદા હો હલેસાં !
 મથો સાથે, વખૂટા ન જૂદા—હલેસાં ! ૧
 વહાણ ચડ્યું ખરાબે ખરાબે હલેસાં !
 આવી અટક્યું ખડકે આ હાલે હલેસાં ૨
 સદો સહુએ સંકેલો સપાટે હલેસાં !
 દાર ખેંચો ખુબ ધિંગા અપાટે હલેસાં ! ૩
 થાક્યો માલમં સુકાની ! ન થાકો હલેસાં !
 નાખૂદા મુંઝાયો ! ન થાકો ! હલેસાં ! ૪
 દરિયો ટુંકે આ સમો ના જીતો હલેસાં !
 નાંગર નાખો છિપાવો ના જીતો હલેસાં ! ૫
 મોળં મારે ઉઝાળા આ ચાલ્યા હલેસાં !
 કડકે કડક પાટીઆં આ ચાલ્યા હલેસાં ! ૬
 કામ જળનું ના ! કળનું જુઆળે હલેસાં !
 છુટ્યું સરસટ વહાણે આ કાળે હલેસાં ! ૭
 હિંદ વહાલો આ તંત્રે ઘુંચાયો—હલેસાં !
 મુસમાને ભાઈ આને ઘુમાયે—હલેસાં. ૮

૬૯

અસહનેરનાં નૂર
 ગજવિયે ગાધિ ઉચ્છલત બેર
 અમારા અસહનેરનાં નૂર
 હિંદુ જિન મહમ્મદી પારસી
 કરી જુદાઈ ફૂલ
 બને જ્યાં એકદૂધ મનુદૂલ
 —અમારા અસહનેરનાં નૂર: ૧૦

નથી જ્યાં દોલત કેરા છાક,
 નથી જ્યાં સત્તામદ નાપાક,
 નથી જ્યાં રંક નર્મ હેવાન,
 નથી જ્યાં દુર્બળ કેવળ બાન,
 વિદ્યા તપ આતમબળને જ્યાં
 પૂજે રાજ રંક,
 બિલ્લ ઘાતકી બન્યા મહર્ષિ
 મહાર બન્યા જ્યાં સંત

—પળાયા જેહ તણા ઉપદેશ
 વેદના દષ્ટાથી ય વિશેષ: ગજ૦ હિંદુ૦ અમા૦ ગજ૦
 કુટુમ્બો જ્યાં ત્રણ પહેડી સંઘ
 લજે ભવયાત્રા તાપસદંગ,
 મહાજનની જ્યાં મીઠી આણ
 ધરે શિર મનૂર શેઠ પ્રધાન:

શહેર આછાં છે જ્યાં સાદાં
 કુદરત નૂર ભરેલ,
 ગામ અસંખ્ય વિશે જ્યાં વિદ્યા—
 કસબ કલાની રેલ,

મનુનો મધપૂડો પ્રાચીન,
 સનાતન સાત્ત્વિકરસલયલીન: ગજ૦ હિંદુ૦ અમા૦ ગજ૦
 બલવંતરાય

૭૦

દેજો દોષ ન કવિવરને

૫૬

દેજો દોષ ન કવિવરને જે લતાકુંજ આરામ કરે,
સુખ શાંતિ બધાં વસી રહી છે, હસી કીર્તિનો ત્યાગ કરે, ક્રુવ.

મહાન કૃત્યો કરવા માટે જન્મ જગતમાં તે તો ધરે,
વીર શિરોમણિ ધનુર્ધરાના યશ ગાવા મન આશ ધરે,
કાળ ગતિ નહિ હોત વિલક્ષણ વિધિ હોત અનુકૂળ ખરે,
હૃદયે તેની બળતી હોતે દેશભક્તિની જ્વાળા ખરે.
જન્મભૂમિના પ્રેમ પુરમાં વચનો તેનાં નિત્ય તરે. દેજો.

અકસોસ ! દશા શી આ ભૂમિની વૈભવ નષ્ટ થયો જ ખરે,
માનવંતના માન લંગને માટે સેવા ભાર ધરે,
પ્રજા તેનીને કે નવ પૂછે જો પ્રપંચ પગલું ન ભરે,
કામ અહીં શું દેશભક્તિનું, રાજ દ્રોહમાં નામ કરે !
કુળબોળ ને દેશદોહીઓ એસે હાથી હોદ્દા પરે. દેજો.

વૈભવ સાથે શ્રદ્ધા પણ ગઈ, અભિમાન ન પડે નજરે,
કાયર કપટી, અનાર્ય દીસે આર્યજનો આ ભૂમિ પરે,
છેવટ શીખ્યા કપટો કરતાં, તેથી દુર્ગતિ કેવી હરે !
મહા પદ્મિએ ચડવા માટે, કાંધાં મારી આંહિ ફરે,
અંધકારમાં માર્ગ ન જડતાં, મશાલ દેવની હાથ ધરે. દેજો.

બાલાશંકર

૭૧

ના હઠવું

૫૬.

ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું ના હઠવું;
 વેણ કહાડ્યું કે ના લટવું ના લટવું. ટેક.
 સમજીને તો પગલું મુકવું, મૂકીને ના જ્હીલું;
 જવાંયં જો નહિ આગળ તોયે, ફરી ન પાછું લેવું. ડગલું. ૧
 સંકટ મ્હોટું આવી પડતે, મ્હોટું ન કરવું જ્હીલું;
 કળે બળે ખૂબ લડવું પણ ના કરવું ફરવા જાયું. ડગલું. ૨
 જ્યાં જિભા ત્યાં ચોટી રહિતે વચન લેવું સખળું,
 આભ પડે કે પૃથ્વી ફાટો, તોય ન કરીયે નખળું. ડગલું. ૩
 ફતેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહિયાં મરશું;
 પણ લીધેલું તે પાળીશું, રે "વેળજરતું" કરશું. ડગલું. ૪
 તજે હોમ ને દામ મૂકવા, ખૂણા જે કો ખોળે;
 ધિક્ક કાયર તે અપજસ રૂપી ખાળકુંડીમાં ખોળે. ડગલું. ૫
 નહાસી જાતાં હસે શત્રુઓ, સાથી ફિટ કહિ કહાડે;
 જ્હીકણુ ખાયલા નામદો એ, નામ મળે જીપાડે. ડગલું. ૬
 પોતાનો પરતાવો થાયે, જખ મારી રે ભારે;
 મુવા નહોં કાં કેરી પરાક્રમ, રણે ઉઠાવ્યું ન્યારે. ડગલું. ૭
 શરં વીર તે જશનો લોભી, હિંમત મદીરાં પીયે;
 ઉમંગથી તે ધસી વધે વાં, ખૂબ ટકાવી રાખે. ડગલું. ૮
 ભણી ગણી જન પુખ્ત વિચારે, પાયો નાખે મજબૂત;
 કે કાળે પણ જસ મોટો લે. નર્મદ કેરું સાખૂત. ડગલું. ૯

નર્મદાશંકર

૭૨

બોલ્યું પાળો

(ગરબી)

બોલ્યું પાળો રે દેશિયો ! નહિતર બોલો ન મિથ્યા બોલ,
ચૂક્યું ચાટો કાં દિવેષિયો ?* પાળો આપ્યો પવિત્ર જ કાલ;
બોલ્યું પાળો રે. ૧

ભાષણ ભૂંકો રે મન ભાવતાં, લાંબા હાય ને ફરતી ડાક,
અવસર કામનો રે આવતાં, કાયર નહાસો મૂકી પોક;
બોલ્યું પાળો રે. ૨

ખોટાં ખ્હાનાં રે ખતાવતા, આજે એક ને બીજું કાલ,
વાંક એકેકનો કહાડતાં, ચઢાવો એક બીજા પર આળ;
બોલ્યું પાળો રે. ૩

સુધારો સમસ્ત રે કયાં થશે ? આગળ અગ્રેસર નહિ હોય,
સૈન્ય આખું શું રે રણે ધસે ? વીરજન ધસે ન પહેલો કાય;
બોલ્યું પાળો રે. ૪

થઈને મરણિયા રે ! સુધારકો સુધારા ક્ષેત્ર ગળવો એમ,
એક હાથે બહુ રે કરી શકો, પ્રજા સર્વસ્વનું કુશળ ક્ષેમ;
બોલ્યું પાળો રે. ૫

સ્વધર્મને અર્પોરે પ્રાણ સહુ, એક બે દશની શી વિસાત ?
સતા થઈ મરવે રે માન બહુ, મનુષ્યના દેવ બંને સોક્ષાત !
બોલ્યું પાળો રે. ૬

મહાબારી

* બે વેશ કરનારા; બેઉ માર્ગમાં ભળનારા.

ઝાંસા શા ખાવા

૫૬

ઝાંસા× શા ખાવા ભાઈ, હિણુપત મોટી નામરદાઈ ટેક.
 માન ભંગથી મરવું સાડું, એક વાર દુઃખ મરવે;
 માન ભંગથી નિત્ય નિત્ય દુખ, આંગણી કરશે સરવે. ઝાં ૧
 મેળવી જસ ને મરવું બહેલું, હિતમ નર એ રહાહે;
 અધમ કાયરો ઘણું જીવીને, અપજસમાં રીખાએ, ઝાં ૨
 માન સરીખું કલ્પવૃક્ષ કો, સંસારે નવ રહોએ;
 મૂખ આપીને અમર રાખવું, હિતમ અંશી જોએ. ઝાં ૩
 ગયું ધન તે પાછું આવે, ગયું માન ના આવે;
 ગયું માન કે ત્રણે તાપો, દુખડાં ઝાઝાં લાવે. ઝાં ૪
 રમે મળે અપજસ કો વાતે, માટે ખહીતા ચાલે;
 શરવીર સાહસ કરનારા, તલવારે ને ઢાલે; ઝાં ૫
 ભોગજોગ એ હાર ખાય ને, મદદ ન આવે આડે;
 તસકા કયમ રહેવાસે માટે, જાતે જાનો કહાડે. ઝાં ૬
 વિના કારણે મદે ભરાઈ, હિપરી તસકા તોડે;
 થોડિ વાર તો ખમી જવું પાણુ, પછી ન રહેવું જોડે. ઝાં ૭
 સમજાવે તે માને નહિ તો, ક્રોધ કરીને હિંદવું;
 વેર ધરીને શિક્ષા કરવી, સરવસ તેનું લુટવું. ઝાં ૮
 ભણી ગણીને ટેક રાખતાં, વળી રખાવી જાણે;
 તે જન જસનું બીડું આવે, નર્મદ બોલ પ્રમાણે. ઝાં ૯

નર્મદાશંકર

૭૪

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર

સનજન સંભળાવળે રે, ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર,
 સનજન સ્નેહ સહિત સંભળાવળે. ટેક.
 છોટી અક્કલવાળા આગળે, મુખે ન વદીએ મોટી વાત;
 પાશેર કેરા પાત્રમાં, કેમ શેર સમાશે સાત. સનજન. ૧
 લાખો કીડીપર લાડવો, આખો મેલિયે તો મરી જાય;
 ભૂકો કરી ભભરાવીયે, તો તે ખાસી રીતે ખાય. સનજન. ૨
 માંકડાં લઇને માનવી, બેઠો નાવમાં દઇને નૂર;
 ભડકાવે તો તે અભાગિયાં, પડે કુદી પાણીને પૂર. સનજન. ૩
 જે સમજે જેવી રીતથી, તેને પણુ સમજાવીયે તેમ;
 જે'રો તો સમજે સાનમાં, ત્યારે કરીએ લવારો કેમ. સનજન. ૪
 બાળક આગળ બોલિયે, ત્યારે બનિયે બાળક રૂપ;
 બૂ બાહિ તાતા બાખિયે, ભલે હોમએ ભણેલા ભૂપ. સનજન. ૫
 પલક ટકે નહિ પેટમાં, જો ખાય બિલાડી ખીર;
 ખામુખા શીદ ખવરાવીએ, તે વિચારોને મારા વીર. સનજન. ૬
 જંગલ કેરાં જનવરો, આપે પાળવા કરીએ જો આશ;
 એવું આદરિયે કે આપણી, પાસે વસે કરી વિશ્વાસ. સનજન. ૭
 ધીરે ધીરે નિત્ય ધીરવી, એને અકલ શિખવીએ અનેક;
 હળા મળા હેત વધારિયે, પણુ છૂટા ન પડીએ છેક. સનજન. ૮
 નિશાળિયાને ગમે નહિ, આપે શિક્ષક જો એવું જ્ઞાન;
 નાશિને જય નિશાળીયા, મળે શિક્ષકને કેવું માન ! સનજન. ૯
 છણુછણુતે તેલ છાંટિયે, લઇને નિર્મળ ઠંડું જો નીર;
 સળગી ઉઠે એ તો સામઢું, વળા સામાનું બાળે શરીર. સનજન. ૧૦

સનનને મન શુદ્ધ છે, પણ વિશ્વ વિરુદ્ધ વિચાર;
અહુ જનમાં નહિ બોલિયે, જેથી ઉપજે ઉપાધિ અપાર.

સનન. ૧૧

સંસારી જનને સુધારશો, રૂડી રાખીને એવી જો રીત;
દલપતરામના દેવની, તમે પામશો પૂરી પ્રીત; સનન. ૧૨

દલપતરામ

ઉપ

એકલો જાને રે

તારી જો હાંક શુણી કોઈ ના આવે
તો એકલો જાને રે !

એકલો, જાને, એકલો જાને,
એકલો જાને રે ! તારી૦

જો સૌનાં મ્હોં સીવાય—
ઝારે ઝારે ઝો અલાગી !
સૌનાં મ્હોં સીવાય;

જ્યારે સૌએ એસે મ્હોં ફેરવી,
સૌએ કરી જાય,
ત્યારે હૈયું ખોલી,
અરે તું મ્હોં મુકી તારા મનવું ગાણું,
એકલો ગાને રે. તારી૦

જો સૌએ પાછાં જાય—
ઝારે ઝારે ઝો અલાગી !
સૌએ પાછાં જાય;

જ્યારે રણ વગડે નીસરવા ટાણે,
સૌ ખૂણે સંતાય,

ત્યારે કાંટા-રાને,
 તો તારે લોહીનીગળતે ચરણે ભાઈ
 એકલો ધાને રે ! તારી૦

જ્યારે દીવો ના ધરે કાઈ,
 ઝોરે ઝોરે ઝો અભાગી !
 દીવો ના ધરે કાઈ;
 જ્યારે ધનધોરી પુકાની રાતે
 ખાર વાસે તને જોધ,—

ત્યારે આભની વીજે
 તું સળગી જઈ સૌનો દીવો,
 એકલો થાને રે ! તારી૦

તારી જો, હાંકે શુભી કાઈ ના આવે—
 તો એકલો જાને રે !

એકલો જાને, એકલો જાને,
 એકલો જાને રે ! તારી૦

મહાદેવ દેશાધ

૭૬

સ્વદેશ મમતા

(આધવજ સંદેશો કહેલો શ્યામને—એ રાગ)

સ્વદેશની મમતા મનથી નવ મૂકીએ,
 સોએ સો કદી સંકટ આવે શીષજો;
 ચુરા થઈ પડિયે પણ ચિત નવ ચુકીએ,
 સ્વદેશનું શુભ ચિંતવીયે, દિનરાત જો. સ્વદેશની૦ ૧

જન જાતીનો દેહ ધર્યો જે દેશમાં,
 તે ભૂમિને ગણિયે માતા તુલ્ય જો; .
 હૈડે ધરિયે હેત વિશેષ હમેશમાં,
 ઉત્તમ ગણિયે અંતરમાંહિ અમૂલ્ય જો.   સ્વદેશનીં ૨

સદૈવ કરિયે જાતન સ્વદેશ સુધારવા,
 કામ પડે તો કરિયે તન કુરખાન જો;
 વળિ શ્રમ કરિયે ત્યાં ઉદ્યોગ વધારવા,
 સ્વદેશ તરતો કરવા ધરિયે તાન જો.   સ્વદેશનીં ૩

મરણ પથારી પર તો સૌ પ્રાણી મરે,
 કહિયે તેની કાયા ગઈ નકામ જો;
 જે કાયા કુરખાન સ્વદેશ લીધે કરે,
 નવ જીવ તેનાં રહ્યાં છે નિશ્ચય નામ જો.   સ્વદેશનીં ૪

x

x

x

કહેવત એક પ્રસિદ્ધપણે કહેવાય છે,
 જનની જાણજો હરિજન દાતા શર જો;
 નહિ તો વંઝા વિશ્વ વિષે વખણાય છે,
 વ્યર્થ ગુમાવિશ નહિ તું તનતું તૂર જો.   સ્વદેશનીં ૫

સંપ વધે સૌજનને જેમ સ્વદેશમાં,
 એવા એવા કરિયે અધિક ઉપાય જો;
 કષ્ટ ન પામે કોઈ કુસંપ કલેશમાં,
 સંપી જંપીને સૌ સુખિયાં થાય જો.   સ્વદેશનીં ૬

પોતાના દંટા પોતે જ પતાવજો,
 સમજી હો તો જશો ન કદિ સરકાર જો;
 પંચજનો પાસે પંચાત કરાવજો,
 ખચીત નહિ તો થાશે ખૂબ ખુવાર જો.   સ્વદેશનીં ૭

સ્વદેશમાં જે કોઇ કુસંપ કરાવશે,
નિશ્ચે જાણો પાપી તેનું નામ જો;
અનેક જાણુને અતિ સંકટ ઉપજાવશે,
દુર્જન તેને કહે છે દલપતરામ જો. સ્વદેશની ૮

દલપતરામ

૯૭

સ્વદેશ ભક્તિ

ધીરાના પદની ચાલ.

(જેને રામ રાખે રે તેને કોણ મારી શકે !-એ રાગ.)

સ્વદેશની ભક્તિ રે, કે કોઇ વિરલા જાણે !
સ્વતંત્રતાના રસની રે લે'જત કોઇ પરમાણે ! ટેકો
મિઠાં મિઠાં મંસ વચન વદીને કરે ખુશામત ખૂબ;
કાજ સરો, ભલે દેશ હુઓ નિજ, સ્વાર્થ ગણે મેહેખૂબ !
કે દાઝ દુઃખી દેશની રે, દયાથી દિલ કોણ આણે ! સ્વદેશની ૧
હિંમત હૈયે હોય નહીં કરવા કેા સ્વતંત્ર સુકામ,
કરી કરી મરે દીન કાયર નર વાર હનર ! શા-રામ ?
કે બીડે ખાથ સિંહ શું રે, હરણી છોડવાને ! ! ! સ્વદેશની ૨
ઉમંગ ને ઉત્સાહ, ધિરજ દઢ, મૂળ સ્વભાવ ઉદાર;
નિરપણું શરવીરનું લક્ષણ ક્યાં ઝળકે ઝાતકાર ?
કે ભેદી દળ વાદળ રે, સુરજ શશી પરમાણે. સ્વદેશની ૩
સિંહ ઝુઝે ગજ જૂથ વિષે, શકે શું કરી અચુત શિયાળ ?
દુઃખ છાયામાં છુપ્યો શર નર (તોચો) ગાળે ધુમે ભરી ફાળ !
કે પગ નહીં અટકે રે, નૃતકના થતાં ગાને. સ્વદેશની ૪

સ્વાસ્થ્ય કેરી આરત છોડીને કરે પરઉપકાર,
 દેવ કે દેવાંશી જન વિણ કાણું ! ખાય ચક્રોર અંગાર !
 કે તરસ્યો બપૈયો રે નજર નીચી નવ આણે ! સ્વદેશની ૦ ૫
 ટેકે કંઠણ કાણ એક તજે નહીં, ધૌર વૌર નર કે વાર,
 વૃક્ષ પેરે ધામ શીત સંકટ સહે, વહોં મેઘ મૂશળધાર;
 કે આપે સુખ શાંતિ રે, અહં-મદ નવ જાણે. સ્વદેશની ૦ ૬
 ત્રણ પદાર્થ છે દેશભક્તિમાં, ધર્મ અર્થ વળિ કામ,
 સ્વદેશભક્તને દેશનો પ્રીતિ, મોક્ષ એ સુખ કેહું ધામ !
 કે રુચે નહીં બિબ્બું રે, મસ્ત એ દેશ અભિમાને ! સ્વદેશની ૦ ૭
 માટે સ્વદેશી ઓ બંધુ મા'રા, ધરિ અંતર આ ઉપદેશ.
 ભરતભૂમિ પામી ઉદય દિનોદિન, ઉજળા રહે હંમેશ
 કે એમ કરો ઉદમ રે, ચુકો ન ચોટ નિશાને ! સ્વદેશની ૦ ૮

x

x

x

હ. હ. ધ્રુવ

૭૮

બચપણની બલિહારી

(૫૬)

બલિહારી બચપણની, શી કહું બલિહારી બચપણની ? (ટેક)
 લેવા દેવા શી સંસારે ? પૂર્ણ સુખ સ્થિતિ મનની, -શી કહું ૧
 તનનો વેદના હોય કિચિત્ તો, માતપિતા મન બંધણી, -શી કહું ૨
 પાપ નહીં, આભાસ પાપનો, ત્યાં ચિંતા શી ઝાણની ? -શી કહું ૩
 ઓ બચપણ ! આયુષ્ય શિરોમણી, ગરજ તને શી ધનની ? -શી કહું ૪
 સત્તાની નહિ અછત તને કંઈ, તોડે ગરુરિ રાજનની, -શી કહું ૫
 કવિ, યોગી, ઋષિ, મુનિ તવ શરણે, સીમ ન શરણતનની -શી કહું ૬
 હૃદ બુદ્ધિનો વાળા તે, બાળક ! અગમ બુદ્ધિ ત્રિભુવનની, -શી કહું ૭
 શિશુ ! આશિષ મમ લે જ્યાં હો ત્યાં, ગાંઠ કીર્તિ મોહનની -શી કહું ૮

મણખારી

૭૮

એક ધા

તે પંખાની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો !
 છુટ્યો તેને ચરચર ! પડી ફાળ હૈયા મહોં તો !
 રેરે ! લાગ્યો દિલ પર અને શ્વાસ ફંધાઈ જતાં
 નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં.
 મેં પાળ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મહારાજથી આ !
 પાણી છાંટ્યું દિલ ધડકતે તોય ઉઠી શક્યું ના !
 ક્યાંથી ઉઠે ? જખમ દિલનો ફૂર હસ્તે કરેલો !
 ક્યાંથી ઉઠે હૃદય કુમળું છેક તેનું અહો હો !
 આહા ! કિન્તુ કળ ઉતરીને આંખ તો ઉધડી એ,
 મૃત્યુ ચારો ! જીવ ઉગરસે ! કાણુ જાણી શકે એ ?
 જીવ્યું આહા ! મધુર ગમતાં ગીત ગાવા ફરીને,
 આ વાડીનાં મધુર ફલને ચાખવાને ફરીને.
 રે રે ? કિન્તુ ફરી કદિ હવે પાસ મહારી ન આવે,
 આવે તોયે ડરી ડરી અને ધ્રુજતું ઉડવાને.
 રે રે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કાંઈ કાલે ન આવે !
 લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે !

કલાપી

૮૦

મને જોઈને ઉડી જતાં પક્ષીઆને

રે પંખિડાં ! સુખથી ચંચુજો, ગીત વા કાંઈ ગાજો,
 શાને આવાં મુજથી ડરીને ખેલ છોડી ઉડો છો ?
 પાસે જેવી ચરતી હતી આ ગાય તેવો જ હું છું,
 ના ના કોઈ તમ શરીરને કાંઈ હાનિ કરું હું.
 ના પાડી છે તમ તરફ કે ફેંકવા માળાને મેં,
 ખુલ્લું માંડું ઉપવન સદા પંખિડાં સર્વને છે;
 રે રે ! તોયે કૂદરતી મળા ટેવ બહીવા જનોથી,
 છો બહીતાં તો મુજથી પણુ સૌ ક્ષેમ તેમાં જ માની.
 જો ઉડો તો જરૂર ડર છે કૂર કો હસ્તનો, હા !
 પાણો ફેંકે તમ તરફ રે ! ખેલ એ તો જનોના :
 દુઃખી છું કે કુદરત તણા સામ્યનું ઐક્ય ત્યાગી,
 રે રે ! સત્તા તમ પર જનો ભોગવે કૂર આવી.

કલાપી

૮૧

દુખિયાનાં બેલી

(દા. લાઝ્યા હુંગરિયે, કહાના કેમ કરિયે ?—લગવતી મીરાંબાઈના
 એ લજનની મૂન)

ધા સુણીયે રે દુખીયાંની,

બહાલાં ! બંધુ બનિયે :

બંધુ બનીયે રે, એનાં બેલી બનીયે,

દુઃખીને સંભાળિયે !

ધા સુણીયે દુખિયાંની,

બહાલાં બંધુ બનિયે !

એક જ જનનીનાં જાયાં,
એક જ શિરછત્ર છવાયાં,
રંક ભાંડુનાં રખવાળાં લેખયે;
રે ! હુંદે દલાવિયે !

બેલડિયાં ખાંચ ખરોખર,
રહેવા સજ્યો શું સહોદર ?
દુઃખે દુખિયારાં આળાં અંતર આંપિયે:
હો હૈયાળા દેખએ !

દુઃખિયાંનાં ફેડી બંધન,
રચિયે ઉર આંગણુ નંદન:
દીનને દારે દયાસાગર રેલિયે:
એવાં આંસુ અર્પિયે !

દુઃખીયાંનાં દેવ સહાયક,
દીનનાં તો સંતન સેવક:
રંકને પગલે પ્રભુલીલા ન્યાળિયે:
પ્રભુજીને ભાળિયે !

સંધે સંમેલન ભરીયે,
હૈયાંને હેલે રહડિયે;

વિભુની વહાલપનાં રૂડાં જ્યોર્તાત વંદિયે:
પ્રાણુને ઉગાળિયે !

ધા સુણિયે દુઃખિયાંની,

વહાલાં બન્ધુ ! બનિયે.

૮૨

આત્મબોધ

(૫૬)

- ગઈ ઝગવું વસંત પ્રાવૃષ વળા જશે પરવરી,
કિશોર વય ગૈ વહી, ભર જીવાની ચાલી પળા:
-દીસેં નહિ દીસેં તહને પરમ એક કર્તવ્ય કે ?-
સમર સ્વામ, ધરની હામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે. ૧
- નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલઃ કેરી ઘડી,
જડો જીની ઉખેડતાં ખટકી જાય ઉલટી હાડી;
-દીસેં નહિ શું દૂરનું સુભગ શાન્ત કર્તવ્ય કે ?-
સમર સ્વામ, વમળ વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે. ૨
- નડે પશુપાશું, નડે સપારવાર પાપો જીનાં,
રહ્યાં ધર કરી, હસે ફટ કરી, વળા કંખતાં;
-નવીન ખલ દેં નહીં વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કે ?-
સમર સ્વામ ત્યજની મામ સફર લાંબી છે મસ્તકે. ૩
- નડે વિતથ કલ્પના; ભમતી ચક્ર ખાતી મતિ,
અધૈર્ય, ચલ ભાવના, ઉડું ઉડું જ શ્રદ્ધા થતી,
-દીકું નવ દીકું ખરે સતતબ્યોતિ કર્તવ્ય કે ?-
સમર સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબી છે મસ્તકે. ૪

ખલવંતરાય

૮૩

ધ્રુવડ

ખંડહરિગીત)

રચો ભૂતાવળ કારમી
તિમિરમાં તારક તરે,
રજનિ કુહરે ભમો ભમી
માયાવો ચિત્રો ચીતરે. ૧

વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ,
હૃદયને ક્ષોભે ભરે,
ને અનુત્તર કારમા
પ્રશ્નો રચી પીડા કરે. ૨

ધ્રુવડ ત્યાં તરુ ઝુંડમાં,
ભેડું આવી એકલું,
ઊડી તારકવૃન્દમાં
જે ભેદ ઊંડા દેખતું. ૩

પ્રશ્ન વમળે ધૂમતું,
ચિત્ત મુજ યોગમ ભમે,
શાન્તિમાં નવ શાન્ત એ,
અંધારમાં ઊંડું શમે. ૪

‘ અણુગણ્યા બ્રહ્માણ્ડના
ગોળ નિજ પક્ષવ ભરી
પ્રકૃતિ ધન અંધારમાં
ચાલી અનન્તપણા ભણી; ૫.

ક્યાંથી આવી ? ક્યાં જશે ?
હેતુ હોડે શો હશે ?

વિસ્મયે પૂછું અહિં,
 ઉત્તર પૂરે મળશે કહિં !”
 ધ્રુવડ બોલ્યો—“ કદો નહિ !”

૬

કદો નહિ ?—એ શી સુણું
 વાણું ક્યાંથી કારમી !
 મૌન ફરો રજની તણું
 વ્યાપી રહું મુજને દમી.

૭

(ખંડશિખરિણી)

“મધુર મૃગતૃણા જગતણી
 સતત લલચાવે નિજ લણી,
 અને દોડું વેગે અમૃતસમ પીવા જળતહિં;—
 તૃપા મ્હારી શું ત્યાં કદો સમિત યાશે સુખ લહી,—
 —ધ્રુવડ વદતું ત્યાં—“ કદો નહિ !” ૮

(ખંડહરિગીત)

“ ધ્રુવડ કાળા યા પરું !
 મશ્ર નવ પૂછું લહે. ”
 વદી પાછો હું કરું
 હોડાં મનન ઘેરા મને.

૯

(ખંડશિખરિણી.)

“કલહ કપટો દુષ્ટ જનનાં,
 વળી વિપમ અન્યાય જગના,
 પૂરે આનિ મ્હારા હૃદય કુસુમે, મર્દીજ દર્ધ,
 ખોલે પાછું શું એ કુસુમ કુમળું આ લવ મદિ ?”
 —ધ્રુવડ તહિં બોલ્યું—“ કદો નહિ !” ૧૦

(ખંડહરિગીત)

“ ચૂપ ! ચૂપ ! હિલકે તું
અણુપૂંછયો વચમાં હવે ! ”
એટલું વહો મૂકે હું
ખર્નો વ્યોમમાં નિરખું હવે.

૧૧

(ખંડશિખરિણી.)

“હૃદય તણો તન્ત્રી તૂટી ગઇ,
મધુર મુજ વીણા મૂકે થઇ,
નમેરા આધાતો વિકટ જગના એ સહો સહી;-
ફરી શું સંગીતે મધુર સુર કોશે રસ વહી ! ”
ધ્રુવડ વદતું-“ કહો નહિ ! ”

૧૨

(ખંડહરિગીત)

“ ખસ ! હવે ઓ વૂકે ! તું
તાન ભંગ તું શિદ કરે ? ”
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકેતું,
મુજ હૃદય પાછું ત્યાં ફરે.

૧૩

“ ગ્રેમમય ઉદ્ધાસમાં,
પાપહીન વિદ્વાસમાં,
મુગ્ધ નિર્મેળ હાસમાં,
શુચિ બાલ્ય વીતી જો ! ગયું.

૧૪

લલિત ગ્રેમવિકાસમાં,
સુન્દરી ભુજપાશમાં,
હિચ્ચ વિક્રમ-આશમાં,
યૌવન અમોલું જો ! વહું.

૧૫

બાલ્ય એ, યૌવન શું એ
દેખવું ફરો આ ભવે ! ”

હૃદય મુજ છાતું રુવે;-
ત્યાં-“કદો નહિ!”-ધ્રુવડ જ લવે.

૧૬

“મૌન ધર્ય ! ભૂંડા ! હવે,”

“ત્રિમ જનો હૃદયે વશ્યાં,

સંગ રડિયાં ને હશ્યાં,

કૂર કાળે એ અશ્યાં,

ફરો ભેટ એશું કો સમે ?

૧૭

પુણ્ય કર્મો મન ધર્યાં,

કૃતિ વિશે નવ તે ઠંર્યાં,

મુખસંગો જે સર્યાં,

આ જીવને ફરી શું રમે ? ”

—“કદો નહિ ! એ કદો નહિ.”

૧૮

ધ્રુવડ વાણી ના ગણું

ચિન્તને હું ડૂબિયો;

પ્રશ્ન જોડો ફરો મુણું

છબિ દિવ્ય કરતો જિલોં ને !

૧૯

(અંકગિરિણી.)

“લલિત મૃદુ હાસે મલકતી,

વસન-કંઈ આણું ઝળકતી,

ઉષા રંગીલી આ-કનકમય પાંખે ઉડી જતી,

ધસે પ્રેમે પૂષા; સુખયુગલ લેશે કદો સતી ! ”

(અંકગિરિણી.)

ધ્રુવડ બોલ્યો-“નવ કદી ! ”

૨૦

“ધૂર્ત ! જાનો રહે હવે !

તજ આત્મ ગૌરવ શું લવે ! ”

(વસંતતિથક્કા)

મોંઘી વિશુદ્ધ કળોં જો ! નવોં માધવીની
વેરે સ્મિતો નવલ ચંદ્રનોંશાં રસીલી,
તે કીટદંશચોં અબળ પડી વિનાશે,
શું એ પ્રકુલ ફરી જીવન માર્ગે જાશે ! ”

(ખંડહરિગીત)

“ કંઠોં નહિ ! એ કંઠોં નહિ !
ધ્રુવડ ધ્રુવડે—“ કંઠોં નહિ ! ” ૨૨
“ કંઠોં નહિ ! શું કંઠોં નહિ !
જૂત નવ જાંવિ ખેને ?
સ્રોત નીચે ગયું વહી
તે પાછું નવ જાયે ચઢે ? ” ૨૩
“ પ્રેમ ગાંતો રેડોંતે
મધુર મુખધાકાનમાં,
યુવક વચનો ફેડોંતે
ચાલ્યો પોવા જળ ઝાંઝવાં; ૨૪
યુવક એ મુખસેવને
સાચોં પ્રેમસુધા કંઈ
ચાખશે આ જીવને ! ”
ધ્રુવડ જોલ્યો “ કંઠોં નહિ ! ” ૨૫
“ અધર સંમુખ આવતાં
મુખ ખશેડે સુન્દરી,
ચુમ્મનો અણચુમ્મયાં
આસ્વાદવાં શું કંઠોં ફરી !
ધ્રુવડ કહે:—“ એ કંઠોં નહિ ! ”
“ કંઠોં નહિ ! હા ! કંઠોં નહિ ! ” ૨૬

નરસિંહરાવ

૮૪

ગૂઢ કોકિલા

(દ્રુતવિધમ્બિત)

તિમિર તારક સર્વ ગયાં શમી,
 ભેળી ઉપા કંઈ કેશ સમારતી;
 શશિકલા ગગનાડ્ગણુમાં રમી,
 નવલ શુકશું પ્રેમથી લાડતી !
 કહિ ઉલૂક ગયો વનમાં છૂપી,
 નિજ કઠોર સુરો લઈ સંહરી;
 મધુર ગાન સુધા વરસાવતી,
 પરભૂતા સહકાર મહિં સુણી.

૧

(ખંડહરિગીત)

શશિકલા નવયૌવન
 શુક રૂડો વર વરી,
 ગીત મંગલ લગ્નનાં,
 એ ગાય કોયલ રસભરી.
 ગીત સુર શ્રવણે પડી,
 હૃદય સુર શા મુજ સ્ફુરે !
 કોકિલા તરુએ ચઢી
 મુજ પ્રશ્ન-ઉત્તર ચીતરે.

૩

૪

(ખંડશિખરિણી)

“ મધુર મુજ તૃણા મુખ તણી,
 વિમલ યશવાન્ધા રસભરી,

મહને પ્રેરે નિત્યે ઉલટભર કર્તવ્યપથમાં,
યશે સિદ્ધિ શું આ જીતી નિર્વાણ વિધો જ વસમાં ? ”
પરભૂત વદે—“ ધૈર્ય તજ માં ”.

(ખંડહરિગીત)

કોકિલા આ કૂજતી
હૃદય મુખ બિંદુ પૂરે !
વાણી એ મન રૂચતી
મુજ હૃદયમાં ધ્વનિ શા ભરે !

(ખંડશિખરિણી)

“ ગગન ધૂન અંધારપટમાં,
વિરચી અતિ જે ગૂઢ રચના;
લખી લેખો તારાગણ; થકો રૂંડા ન્યોતિ અરતા,
ઉઠેહું હું કંઈકારે વિષમ કંઈ એ ભેદ જગના ? ”
પરભૂત કહે—“ દિવ્ય પળમાં. ”

(ખંડહરિગીત)

“ પ્રિય જનો મુજને તજ,
ચાલિયાં નિષ્કુર ખની;
ત્રણ રૂંડાયા નવ હજી,
એ રૂંડે, કૂહો, કયમ કરી ! ”
“ દિવ્ય લોકે જઈ રહી.—”
કોકિલા વાણી વહી.

વિષમ સંકટધૂમથી,
હૃદય મુજ આકુળ બને;
વિશ્વમાયા ધૂમતી
બ્રમણે ચઢાવે જો ! મહને;

૯

“ લોપશે કે ધૂમને ?
બ્રમણ શમશે કે ક્ષણે ?
હૃદય નિર્મળ કંઈ બને ?
ને આત્મ મુજ શાન્તિ લણે ? ”
કોકિલા કહે—“ જો ક્ષણે.
દિવ્ય ગાનો તું સુણે.”

૧૦

(અંડસિખરિણી)

વિમલ સ્મિત પ્રાચી મુખ વિશે
હિંદિત રવિ પૂરે કંઈ રસે !
અને ગાનો જોડાં અનુપમ સુણ્યાં દિવ્ય ગણનાં,
અને આત્મા મહારો કંઈ તરો રહ્યો ગાનસરમાં.

૧૧

નરસિંહરાવ

૮૫

જગો જગો પ્રેમી સ્નેહી

(પ્રભાતિયું-જલલદી રે-મે રાહ)

જગો જગો પ્રેમી સ્નેહી ભોર થઈ ઉઠી જગો રે,
 આ વેળા તો સ્વામી ભજ્યાની ઉઘ આળસ સર્વ ત્યાગો રે. જાં ૧
 શું સુતા છે મોહ માયામાં અજ્ઞાન અંધકાર ઓઢી રે,
 મધ જીવાની હવે પળી આવ્યાં હજી ન જાગ્યા બળ ભાગો રે જાં ૨
 અજ્ઞાન અંધાઈ ઘટમાંથી કાઢો જ્ઞાનનો દિવડો બાળો રે,
 ગફલત મુકી હવે ચેતો ચિત્તમાં સદ્ગુરુના પાયે ભાગો રે, જાં ૩
 હવે તમે નિત્ય નિરંજન સમરો માન અભિમાન મુકો રે,
 ધ્યાન કરો તમે સાચા ધણીનું હવે તો મુક્તિ માગો રે, જાં ૪
 દયા ભાવ તમે ચિત્તમાં આણો કોમળ રાખો મનકુંડ રે,
 પુન્ય દાન હવે કરોને હરખી પાપથી તમે દૂર ભાગો રે, જાં ૫
 ભાવ ભાલો લઈ પ્રેમતુરી ચઢો સુરતીનું બાણ ચલાવો રે,
 પાંચ પચીસ ચોર ઘટમાંથી કાઢો કરો કેસરીઓ વાઘો રે, જાં ૬
 આ ટાણે જીલશો તો બગડશે મનખો જાશે તમારો રે,
 જાની તમે હવે સાહેબ સમરો નહિ તો થશે હંસ કાગો રે. જાં ૭

અનવર

૮૬

બોધ

ગજલ

ગુળરે જે શિરે તહારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
 ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતી પ્યારું ગણી હહેજે,
 દુનીઆની જુઠી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
 જરાએ અંતરે આનંદ ના ઝોછો થવા દેજે.
 કચેરીમાંહિ કાજનો નથી હિસાબ કોડીનો,
 જગત કાજ ખનીને તું વહોરી ના પીડા લેજે
 જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ લાસે,
 ન સારા કે નદારાની જરાએ સંગતે રહેજે
 રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
 દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
 વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજ દેજે,
 ઘડી જાયે. લલાઈની મહા લક્ષ્મી ગણી લેજે.
 રહે, ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
 પિયે તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
 કટ વાણી સૂણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
 પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
 અરે, પ્રારબ્ધ તો લેલું રહે છે દૂર માગે તો,
 ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
 અહો શું પ્રેમમાં રાગે નહિ ત્યાં સત્ય પામે તું,
 અરે તું બેવકાઈથી ચઢે નિંદા તણે નેજે.
 લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો રહેજે,
 અરે એ કીમિયાની જો મજા છે તે પછી કહેજે.

વદાઈ તો નથી આખી દુનીયામાં જરા દીકી,
 વદાદારી બતાવા હ્યાં નહિ કોઈ પળે બળે.
 રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
 જગત બાજુગરીનાં તું બધાં હૃદયનાં જવા દેજે.
 પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરાવી કાવ્ય માળા તું,
 પ્રભુની પ્યારી શ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે.
 કવીરાજ થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
 નિજનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મગ્ન લેજે.

બાલાશંકર ઉદ્યાસરામ

૮૬

ચેતે તો ચેતાયું તને રે પામર પ્રાણી

ચેતે તો ચેતાયું તને રે પામર પ્રાણી;	૨૬.
મજી ઘરખાર સાઈ, મિથ્યા કહે છે માઈ માઈ;	
તેમાં નથી કશું તાઈ રે, પામર પ્રાણી.	૧
તારે હાથે વવરાશે, તેટલું જ તાઈ થાશે;	
બીજું તો બીજને જશે રે, પામર પ્રાણી.	૨
માંખિયોયે મધ પીધું, ન ખાધું ન દાન દીધું;	
લુટનારે લુટી લીધું રે; પામર પ્રાણી.	૩
ખંખેરીને હાથ ખાલી, ઓચિંતાતું જલું ચાલી;	
કરે માથાકુટ ઠાલી રે, પામર પ્રાણી.	૪
સાહુકારીમાં સવાયો, લખોપતિ તું લખાયો;	
કહે સાચું શું કમાયો રે, પામર પ્રાણી.	૫.
આવે તારે સાથે એવો, કમાયો તું માલ કેવો;	
અવેજ તપાસ તેવો રે, પામર પ્રાણી.	૬

દેવે નરતનું દીધી, તેં તો ન કિમ્મત કીધી;
 મેણી સાટે મેશ લીધી રે, પામર પ્રાણી. ૭
 ખોળામાંથી ધન ખોયું, ધુળથી કપાળ ઘોયું;
 બાણપણું તાંડું જોયું રે, પામર પ્રાણી. ૮
 હજી હાથમાં છે બાણ, કર તું પ્રભુને રાણ;
 તારી મુડી કર તાણ રે, પામર પ્રાણી. ૯
 હાથમાંથી બાણ બંધે, પછીથી પસ્તાવો થાશે;
 કશું ન કરી શકાશે રે, પામર પ્રાણી. ૧૦
 મનમાં વિચાર તારો, મનમાં રહી જનારો;
 વળતી ન આવે વારો રે, પામર પ્રાણી. ૧૧
 નીસર્યો જ્યાં શરીરથી, પછી તું માલેક નથી;
 દલપતે દીધું કથી રે, પામર પ્રાણી. ૧૨

દલપતરામ

૮૮

+તારનું તૂટવું

ભજન

તૂટયો મારો તંબુરાનો તાર—
 ભજન અધુરું રે, રહ્યું ભગવાનનું. તૂટયો ૭
 એક તૂટતાં બીજા રે તાર અસાર છે,
 જીવાણીમાં નહિ હવે જીવ જ;
 પારા પડ્યા પોચા રે, નખલીયું નામનું; તૂટયો ૭

+ ૧૯૪૫માં લખેલી તે આજે છતારી. સં. ૧૯૪૬ ના ફાગણ. આમાં
 અક્ષરોની વધઘટ બહુ રહે છે અને તે આલી ખણ શકે છે. પહેલી કડી મને
 બહુ ગમે છે. સિ. કર્તા.

તરણ પડી છે રે આતલ તુંખડે,
લાગે નહિ ફૂટી જતાં વાર,
ખૂંટીનું ખેચાવું રે, કાંઈ ન કામનું; તૂટયો૦
રંગ ચડેલો કાચો રે, કહો તે કેમ રહે ?
ઘોડી ઘણી પોચી પડી જાય;
ખેલ બગડતાં ખાસો રે, ભાન ન તાનનું; તૂટયો૦
સ્વર મેળવીએ શેમાં રે, તાલ ખેતાલ છે,
ઢોલકમાં પણ કાંઈ ન ઢંગ:
બંધ થયું છે બાંધું રે, હરિ રસ પાનનું; તૂટયો૦
ખરચી હવે ખૂટી રે ખૂટી હવે બીજી નથી,
હરિ હવે જાલો તમે હાથ;
કહું છું કામ ન મારે રે, ધનજન ધામનું; તૂટયો૦
કેશવહરિની કરણી રે કાંઈ ન જાણી શકે;
વાણી મન પાછાં વળી જાય;
જલ ચાલે નહિ એમાં રે, મહાખલવાનનું; તૂટયો૦

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ

૮૯

કાયા તારી શાથી વટલાણી ?

કાયા તારી શાથી વટલાણી ! મૂરખ મન,
કાયા તારી શાથી વટલાણી રે હે જી ! ટક.
પાંચ તત્ત્વની કાયા બની તારી ગ્રાણી,
તેના માંહી ચેતન આવ્યો રે હે જી,
ચેતન કાયાને કશું વટાવ ન હોય એ તો
ઢેડ સંગીઆનું પીયે પાણી, મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૧

જે રે વસ્તુની તારી કાયા બંધાણી પ્રાણી
 ઢેઢ લંગીઆની કાયા તેવી રે હે જી,
 એતન તો સર્વેનો એક જ રૂપ છે,
 તેમાં તે જૂદાઇ શાની જાણી ! મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૨
 જ્યાંથી હું આવ્યો ત્યાંથી સર્વે લોકો આવ્યા,
 સૌનું જન્મ મરણ એક ભાતે રે હે જી,
 શરીરનો ઘાટ સૌનો એક જ સરીખો,
 સરખાં હાથ પગ મુખ વાણી, મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૩
 ખાવાના કાળે છે સૌને માટીના પદાર્થ સૌ,
 માટીથી થયું ને માટી થાશે રે હે જી,
 પાંચ તત્ત્વ વિના ખીલું ક્યાંથી આવ્યું એ તો ?
 સર્વે વસ્તુ એક પરમાણી, મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૪
 આ રે કાયામાં તારી શું રે બગડ્યું છે પ્રાણી !
 ઘટ્યું ને વધ્યું તો કાંઈ નથી રે હે જી,
 મન બસડયાથી સર્વે સંસાર બગડ્યો,
 શંકા તારા મનમાં ભરાણી, મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૫
 જે જે વસ્તુ જુએ તેને માફ અંગ જોજો પ્રાણી,
 તેમાં ને તારામાં બિન્ન નથી રે હે જી;
 એક બ્રહ્મ એર દ્વિતીયા નાસ્તિ છે પ્રાણી.
 જ્ઞાની તણી વાણી છે વખાણી, મૂરખ મન ! કાયા તારી. ૬

અનવર

૬૦

વહાણાંઓને ઉપદેશ

સાંભળજો, વહાણાંઓ ! વચનો દીનતાં !
 દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:
 મોટો એ અધિકાર તમારો માનવી !
 અધિકારી છો જેનાં માનવ માત્ર જો !
 એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
 નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઈ બહેન જો;
 નીકા ન્હાની મોટી જે છવો તણી,
 વડતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !
 દસનારાંની સાથે દસવાનું ધટે,
 રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
 એક બીજાંનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં
 જિયાં ચડશે સ્ત્રી પુરુષો સૌ એમ જો !
 ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂલમાં,
 સધળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો;
 દિવ્ય દયાસાગર ! યાચંતાં આપજો,
 દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !

મણિશંકર

૯૧

બ્રહ્મદીક્ષા

એ જ માર્ગ. બન્ધુ ! એ જ માર્ગઃ
 નેત્રકમળ મીચી વિચરે છે.
 પણ એ જ પ્રભુનો રાજમાર્ગ.

ગંભીર કાલાહલ ભર્યું પે બજાર
 અત્કારે શન્ય-સ્તબ્ધ-મૂર્છિત જોવું છે, ૫
 શ્રીપુરના નાગરિકો નિદ્રામાં છેઃ
 તહમે પણ અખંડ નિદ્રા લીધી, બન્ધુ !
 સદન્તરની સ્થોહ વાળી સૂતા.
 પ્રવૃત્તિસંસારને વીધી જતો
 એ જ માર્ગ, બન્ધુ ! એ જ માર્ગ. ૧૦

આગળ ધરિપતાલ છે, ખરું ?
 કાળનાં અવિરત મહાપૂર વહે છે,
 માનવી તહેને ખાળવા શે મથતા હશે ?
 વિધિના હાથ ઠેસ્યા ઠેસ્યા એમ છે ?
 પણ બન્ધુ ! માર્ગ તો એ જ. ૧૫
 મન્દવાડ ન હોય તો, વીરજી !
 સ્નેહ અભ્યુત્થાન રહે.
 એ તો ભવ્ય પરમાર્થનાં ભુવનો,
 બન્ધુસેવાર્થે રચેલાં માનવીનાં મન્દિરો,
 સ્નેહીઓના સ્નેહની યુનિવર્સિટીઃ ૨૦
 સ્નેહનાં દુઃખ ધૈર્ય શક્તિપ્રભાવ
 પ્રગટવાં, પ્રકુલવાં, અતે-રડવવાં,
 સહ આ ભૂતદયાના ઉદ્યાનોમાં થાય છે.

સુખની નહીં પણ સ્નેહની આ વેદી.

ત્હમારા જીવન યજ્ઞમાં પણ,

૨૫.

સ્નેહે અહીં જ સુખનો બલિ દીધો.

સ્નેહવ્રત તપતાં અનેક તપસી

આ ગ્રાસાદોમાં પ્રવર્તે છે.

બ્રાતૃભાવનો આ બાગ છે, વીરા !

—ત્હમે તો તે બાણો છો જ.

એ જ—એ જ શ્રેયસ્કર માર્ગ:

૩૦

બન્ધુતામાં થઇ પ્રભુતામાં.

નગરના દરવાજામાં થઈ—

હા ! વિશ્વનગરીનો દરવાજો પણ

ત્હમે નિરન્તરનો ઓળંગ્યો.

૩૫

પણ ભાઈ ! એ જ માર્ગ:

અવની મૂકી આત્મભૂમિમાં,

બ્રહ્માંડ ઓળંગી બ્રહ્મમાં.

પિતા એ જ માર્ગે ગયા છે,

સંસાર તણ સ્વર્ગમાં.

૪૦

પૂર્વાકાશની પાછળ સૂર્ય હતો,

અને પશ્ચિમાકાશની પાછળ

વસન્ત પાલવ સંકેરતી:

પૃથ્વી હિતારી ગ્રાણપ્રદેશમાં,

પરાગવતી સુમનસેજમાંથી

૪૫

નિર્મળા સાત્વિક સૌન્દર્યમાં.

પિતા મ્હને માર્ગનો પરિચિત કરતા,

વંજુશય્યા આગળ મ્હને ચલવા.

જગત ન જોતી ત્હમની આંખલડી

આ પન્થ નિરન્તર નિહાળતી.

૫૦.

પ્રપંચમાં આપણે એમને દોરતા,
 પણ પ્રભુપન્થે આપણા એ નિયન્તા હતા :
 સહભાવ પાડતાં એમનાં તો પગલાં
 આ માર્ગે જ વળેલાં હતાં.
 વીરા ! મહાદેવ સ્મરણ સતેજ છે—
 હજી તો ત્રણેક વર્ષ માંડ થયાં છે—
 એ જ માર્ગ, એ જ સત્ય માર્ગ,
 તહમે ડગલાં ભરે છે એ જ મહામાર્ગ.
 નગર છોડી વનઆંગણે,
 વિશ્વ ત્યાગી વિશાળા વ્યોમમાં :
 પિતાને જ ડગલે ડગલે, બન્ધુ !

૫૫

૬૦

આમલીઓની ઘટામાં થઇને જ
 વીર ! પાછળ સરિતાના તટમાં.
 ભૂત પ્રેત જેવી, માયા સમી,
 શંકા શી ડોલતી છાયાઓમાં થઇ,
 કુમળા જ્ઞાનસન્માન અખંડ પ્રકાશમાં :
 અન્ધકારનાં વન વટાવી
 પ્રભાતનાં જ્યોતિર્જલમાં.
 એ જ પરમ માર્ગ, બન્ધુ !

૬૫

વિદાય લેશો, વીર !
 દુનિયાનો અન્ત વિદાય જ છે,
 આદિ ભલે અન્યથા હો.
 પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,
 એક છેલ્લી મીટથી તો જગતને જોઇ લ્યો.
 શું જગત બહુ જોયું ?
 ભલે, તહમને ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

૭૦

૭૫

ક્ષર મૃદી અક્ષરધામમાં,
મૃત મૃદી અમૃતત્વમાં,
મનુકુલ મૃદી ચિરંજીવ દેવોમાં:
એ જ કલ્યાણપન્થ, ભાઈ!

૮૦

છેલ્લુંવેલ્લું સ્નાન કરી લ્યો.
સંસારના મળ ઘોષ નાંખો,
અશુદ્ધિ વર્ણ વિશુદ્ધિ ઓઢો.
કુન્દનને અગ્નિની જ્વાલા તાવે છે,
પુણ્યપ્રકૃષ્ણ પુરાણ સમયથી
આત્મકુન્દન પણ અગ્નિદેવ પરીક્ષે છે:
વીરા ! વિરાજો અગ્નિરાજના ઉછંગે.

૮૫

ત્વમારી કુન્દન સમી કાયાની
થાવા દો બળીને ખાખ:
ત્વમારા આત્મતત્ત્વનાં કુન્દન પ્રકાશવા લો.
માટીમાંથી મણિ મળશે,
અને લક્ષ્મમાંથી કુન્દન જડશે.

૯૦

એ જ માર્ગ, એ જ માર્ગ:
શુદ્ધ ઉન્નતિનાં ત્રત સ્વીકારો.
શતશિખ અગ્નિદેવની પાંખ ઊપર
વિહરો અનન્તતાની કુંબેમાં.

૯૫

તેજ તેજઃમિમાં પધારો,
કિરણની અમોલખ કણિકા ત્હમે
સૂર્યોના સૂર્યરાજમાં વિરામો.

વહિરાજ વાદળમાં લભૂકે છે,
લભૂકે પ્રભુવિહારી ત્હમે પણ
વાદળ ફેાડી વિભુ વિરાટપદમાં.

૧૦૦

એ જ પુનિત શ્રેયસ્પન્થ, વીર !
ત્હાં જ મળશે વિશ્વરાજ મહારાજઃ
સસ્મમાં સ્મશાનની ભૂતપતિ,
અને ચિતા પાછળ સન્નિધાનન્દ.

૧૦૫

જય જગન્નાથનો, બન્ધુ !
ધન ભેદી પ્રભારાશિ પ્રગટ્યો છે,
જગત્સુખડે પ્રકાશ પ્રફુલ્લ્યો છેઃ
પૃથ્વી અને પ્રભુને
તેજની મણિસાંકળે સાંકળતો
સૂર્યરાજ આંખડીમાં આવી ઉભો છેઃ
વીરરાજ ! અમારાં અશ્રુ એ સૂકવશે.
દેવનાં દુન્દુભી ગાળે છે—

૧૧૦

તહમે પાછું વાળી મા જ્ઞેશે—
અમારો સંસાર અને તહેનાં સુખદુઃખ,
તહેના વિલાસ તથા તહેના વિલાપો,
હવે તહમને બાધા કરના નથીઃ
અમારે વાસ્તે જ તે રહેવા ઘો.
દેવો તહમારાં પગલાં વધાવે છે,
દેવાંગનાઓ ઓવારણાં લે છેઃ
સ્વીકારો તે દેવાનું આતિથ્ય,
વીરરાજ ! રમો તે દેવભાવમાં.
એ જ મંગલકારી માર્ગ, ભાષ !

૧૧૫

૧૨૦

જય, જગન્નાથનો જય !
ધરો ભડકાનો જોખ,
અને લપ્ત લ્યો પ્રભુદીક્ષા, બન્ધુ !

૧૨૫

૯૨

મહાલિનિષ્કંભણ

(દોહરો)

નાથ સમીપ સેંતી હતી, મૃદુ શય્યામાં બેઠ;
અર્ધ ઊઠી ત્યાં રાણી એ, તથા પ્રાવરણે દેહ. ૧
કરતલ એ ભાળે ધર્યાં, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુન્દરી એ ગુણધામ; ૨
સિદ્ધાર્થતણા કર પછી, યુગ્મ્યો કંઈ તણ વાર,
ત્રોંજે યુગ્મને કરુણરવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર. ૩

(હરિગીત)

“ નાથ ! જાગો ! નાથ ? જાગો
વાણી ઘો આશ્વાસની ”
“ શું છે ? પ્રાણ ? શું ? બહાલો ? શું છે ? ”
પૂછતો ઉદ્ધાસથી. ૪

(ગીત)

તદપિ રુવે અવ્યક્ત જ, કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી;
હૂમો હૃદય ભરાયો;—અંતે રાણી વદી સુદીન ખની. ૫

(દ્વિતવિધમ્બિત.)

“ સેંતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે;
શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે સ્પુરે;
જીવન, મોહ, અને વર્ણો પ્રેમની,
દ્વિગુણ નાડો વહી હૃદયે રહી: ૬
સુખદ ગાન જ તે તણું હું સુણી;
મધુર નીંદરમાં શમતી ધણી;
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં
અનુભવી છાંઈ જાગી હું તો દવાં. ” ૭

(અનુક્રમ)

વદે સિદ્ધાર્થ—“ ઓ મ્હારી મધુરી પદ્મની કળા !
 સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે ત્હે ફરી ફરી ”
 રાણી કહે—“ સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં,
 ઘેર વાણી સુણી મ્હે તો:—‘આવી એ વેળ’ એમ ત્હાં. ૯

* * * *

સુણી એ ઝખકી જાગી, સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
 મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું મુજને છોડીને જશે ? ” ૧૦

(ગીતિ)

સન્ધ્યાનું સ્મિત અન્તિમ હેવાં મધુરા સુહાગૌ લોચનથી,
 રડતી નારી ભણી તે સિદ્ધાર્થ નિહાળીને કરે વિનતી. ૧૧

(ગરબી*)

“ ધીરજ ધાર્યું તું પ્રાણ ! મધુરો ! ઓ ધીરજ ધારે;
 અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન, સતત આશ્વાસનું ત્હારે.
 ધીરજ ૦ ૧૨

(સાખી)

ભલે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ,
 ને દેવો ડગતા ભલે નિજ આસન આરૂઢ;
 તદપિ તું ધીરજ ધારે.
 ધીરજ ૦ ૧૩

વિશ્વ, શંકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આજ,
 તત્પર ભીંસે ભેદ કંઈ ગૂઢ સમજવા કાજ;
 તદપિ તું ધીરજ ધારે.
 ધીરજ ૦ ૧૪

* લોચનમનનો રે જે ઝગડો લોચન મનનો—એ ચાલ.

દશા આપણી પલટીને લલે તજે નિજ સ્થાન,
સત્ય વદુંછ, યશોધરા દૂતી ને છે મુજ પ્રાણુ;—
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૫

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા અવિરત કરતો ધ્યાન,
નિર્મિત સમયજ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય દળશે મહાન;
બહાલો ! એ ધૈર્ય તું ધારે;
ધીરજ ૦ ૧૬

* * * * *

(અનુષ્ટુપ.)

રાતી રાતી પડી નિદ્રા-મહિ તોય નિસાસથી
ઊછળે ઉર, જાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાસતી;—
“વેળ એ ! આવી વેળ એ ! ૧૭

(વિપમ હરિગીત.)

એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊંચા વ્યોમમાંહિ નિહાળતો,
ને, જો ! શશી તહિં કંઈ રાશિમાં રહ્યો છ વિરાજતો,
ને ગ્રહો ચિરકાળ પૂર્વે ભાગિયા ક્રમમાં ઊભા,
વદતા જ:-“આવી રજનિ એ ! ઉદ્ધારવા જન જે રૂંચ્યા; ૧૮

માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગતકેરો વિભૂતિનો,
આ જ્ઞાણ જ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખદુઃખકેરી પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ ખનીને આણુ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટગૃહ વિણ શૂન્ય ભટકી જગતને જ અચાવા. ૧૯

(વધણ)

વિન્ધ તારવા કાજ આ આવી પણ આણમૂલ,
જોધને સિદ્ધાર્થ એ રચગત વદે કંઈ ગૂઢ રે. ૨૦

(દ્રુતવિધાંગિત)

“ પણ અમોલ જ આવી દવે પણ !
જગત ઉદ્ધરવા તત આદરું
અધર આ સુકુમાર જ પ્રેરતા,
મધુર નીંદરમાં સૂનો એ પ્રિયા ! ૨૧
વિપમ એ તત આપણુ યુગ્મને,
કરી વિયુક્ત વિશેષ રહું બને;
ગગનમૌન વિશે કળાકી રહું,
નિરખું નિમિત્ત શાસન હિજગું. ૨૨

* * * *

(ગરબી +)

મદને પ્રેરતા તારકવન્દ ! આ હું આવ્યો રે,
દુઃખ દૂખ્યા એ જગજન ! આ હું આવ્યો રે; ૨૩
તમકાજ તળું મુજ રાજ્ય, મુખો ખાડું વિધિનાં રે,
રાજમન્દિર મુખમય સાજ, રજનિદિન મુખનાં રે; ૨૪

(સાખી)

તળું સર્વ એ આ ક્ષણે, સહુ થકો દુસ્તયજ એક,
રાણો મધુરો ! તે તળું હવે તુજ ભુજવણી વહાલી સુરેખ. ૨૫

(મૂળ ચાલ)

તોય તહારો પણ ઉદ્ધાર થશે જગ સંગે રે,
અને તુજ હિરે આ વાર રઘુરે જે ઉમંગે રે ૨૬

+ “ જસુતાલજી બારહું મહારે કુંવર કનહૈયા રે ”-એ ચાલ.

મુજ શિશુ અંકુર એ આપણા પ્રેમનો ગૂઢો રે,
 થોભું આશિષ દેવા હેને, કું રખે હું તો રે; ૨૭
 ઉદ્ધરીશ હું એ પણ આળ; અરે સહુ થોભો રે,
 પત્ની ! પુત્ર ! પિતા ! ઢાણવાર, અને જગ લોકો રે ! ૨૮
 આ અવસર કેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
 જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ૨૯
 કયો નિશ્ચય દૃઢ આ વાર, હવે હું આહું રે
 નવ પાછો ફરું કો કાળ, અચળ પથ ઝાહું રે. ૩૦

(સાખી)

સોધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળનાં ભગૌં ફરું નાહિ.
 અન્વેષણ અતિ તીવ્ર ને નપ ઉગ્ર ફળે જો કાંઈ. ” ૩૧

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ,
 કાંઈ ભાવ અવર્ણ્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વનપર થેલાં ૩૨
 હજી અત્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેલ્લી વદાયનું મન,
 કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાકેરી ધરી ભક્તિભાર; ૩૩
 જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:-
 “ ફરૂં આ રમ્ય શય્યા માંહિ, કરું શંયન કદી હું નાંહિ. ” ૩૪
 ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
 હેવું રાણીનું સૌન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર ૩૫
 અન્તે બળ કરૂં છૂટયો શયનથી, ધાર્યો શોક પડી નવ મનથી:
 આલ્યો, રયામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝાલ્યો. ૩૬

નરસિંહરાવ

ટિપ્પણ

૩

‘અઝાન’ અરબી છે; ફારસી રૂપ બાંગ છે. દરેક મસ્જિદમાં નમાઝ પહેલાં, નમાઝનો વખત થયો છે અને નમાઝ પઢવા આવેા એમ જણાવવા, જે શબ્દો મ્હોટે અવાજે બોલવામાં આવે છે, તે. આ ફારાનના અરબી શ્લોક ઉપરથી ફરેલું ભાષાન્તર છે.

૧. પરમ+ઈશ = સૌથી મોટા ઇશ્વર. મૂળ ‘અકબર’ એ ‘કબીર’ (= મહાન) નું સર્વસાપેક્ષ તુલનાત્મક રૂપ છે. અઝાનની શરૂઆતમાં આ ઉદ્દગાર ચાર વખત બોલવામાં આવે છે, અને અઝાનની આખરે ફરી વખત બોલાય છે.

૨. યા કહીઓ ઇસ્લામનો “કલમો” છે-પાયો છે: એ જ ઇસ્લામ છે.

મહમ્મદ-શુદ્ધ અરબી ઉચ્ચાર ‘મોહમ્મદ’ અને ‘મહમ્મદ’ છે. તેનો અર્થ ‘જેનાં વખાણ થયાં છે ત્હેનો’ એમ થાય છે, મહમ્મદને બદલે ‘અહમદ’ પણ ઘણી વખત ફરાને શરીફમાં વપરાયલો છે. બેઉનો અર્થ એક જ છે. મૂળ ધાતુ-‘હમ્દ’ = વખાણ કયાં-બેઉમાં સામાન્ય છે. ‘મહમ્મદ’ ‘મહમ્મદ’ ‘મહમ્મદ’ ત્રણે રૂપ અપભ્રંશ છે.

૪. રમૂઝ = (ઇશ્વરનો) સંદેશો લાવનાર.

૮. આ કહી માત્ર સહવારના (‘ફજર’ની) નમાઝની અઝાનમાં પઢાય છે. સહવારની નમાઝ પંચાંગ દ્રાવ્યા પછી અને સૂર્યોદય પહેલાં પઢવી જોઈએ.

૯. બાંગી કહી ૬-૭ પોકારે ત્યારે સાંભળનારે, ત્હેના જવાબમાં કહી ૯ કહેવાની છે. બાકીની બીજી કહીઓ બાંગીના બોલ્યા પછી સાંભળનારે મનમાં ધીરેથી બોલવાની છે. અઝાન સંભળાય કે તરત જ કામકાજ છોડી દઈ, અઝાન પૂરી થાય ત્યાં સુધી ત્હેમાં ચિત્ત લગાડવું જોઈએ.

કાબ્ય ઉપર કત્તાએ આપેલી ટીપ ઉપરથી

૧૨

૧-અન્વય:- (જ્યાં) વનમાં સુંદર આમ્ર આદિક સુતરુ ઊગે છે; (જે) જ્ઞાનમાં, બળમાં, વસુ (દ્રવ્ય સંપત્તિ) માં રાગવાદ્ય (સંગીત કળા) માં, વિખ્યાત છે; જ્યાં દેવાંગના સરખી અંગનાઓ હતિ; આવો (એવો) શૈલ (પર્વત) અને પ્રવાહ (નદીઓ) થી પૂર (ભરેલો) ભારત વર્ષ છે.

ભારત—ભરતનો, ભરતથી નામ પામેલો;

વર્ષ: દેશ.

૨-પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ તે બે હાથ અને કિલ્લા તે મૂઠી; હાથમાંથી તૂટી પડેલા મરેદા તે અંગારા. જાદુગરના હાથમાંથી ખરતા અંગારાનું રૂપક તીવ્ર મરેદાને સુયુક્ત છે.

તે શરતથી=તે (જાદુગરના કરમાં બેઠેલા અંગારા) ની શરતથી, હેની મિસાલે: તે પ્રમાણે.

પૂર્વઘાટ ઉપરથી મરેદા ઉતર્યા એ વાતને ઇતિહાસનો પૂરાવો જણાતો નથી.

૩—૪—આ બેનું યુગ્મક છે.

ટૂંકામાં, પણ સરસ રીતે, આ બે શ્લોકમાં નલ દમયંતીના વૃત્તાંતનાં મુખ્ય પ્રકરણ તરફ સૂચના કરેલી છે. એ વૃત્તાન્ત સર્વ અર્થ બાળકને પણ મુખ્યોદ્દગત હોવો જોઈએ.

દમયંતીનામી: દમયંતી નામની.

આમ અર્થ કવિનો જણાય છે. પણ એ સમાસ જરા દૂષણ-યુક્ત લાગે છે.

અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર—કલિએ માયા રૂપ બનાવેલા હંસોએ નલનું એકનું એક વસ્ત્ર લઇ લીધા પછી દમયંતીનું એકજ વસ્ત્ર બે જણે (પતિ પત્નીએ) ભેગું પહેર્યું તેથી અર્ધું અર્ધું વસ્ત્ર લાવ્યા એમ કહ્યું છે.

હંસે હસાવી—દમયંતીને નલ સાથે પરણાવીને હંસે હેને હસાવી. અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર—અર્ધાર્ધ વસ્ત્ર વાળી દમયંતીને વનમાં નલરાય લાવ્યા.

૫-૬ આ બેનું પણ યુગ્મક છે.

૫. યુધમાં સ્થિર-યુધિષ્ઠિર. એ નામના અવયવે જ યુધિ=યુધમાં, સ્થિર, એ છે. ધર્મયોગી ધર્મનો યોગ રાખનાર. પ્રથમ ચરણ તે યુધિષ્ઠિરનું વિશેષણ છે.

બીજું ચરણ બીમનું વિશેષણ છે. મારુત મૃત-પવનનો પુત્ર. મત્ત અને ભોગી (ખાનપાનનો શોહીન)

નર=અર્જુન. ભારત સૂર્ય=ભારત-વર્ષનો સૂર્ય અગ્નિ-સ્વરૂપ અગ્નિ જેવો પ્રતાપી માટે.

નકુલ વરણાગીમાં (શરીર શોભા સંભાળવામાં) પ્રખ્યાત હતો. બંધુ ભવિષ્ય બેતો=સદેવ

૬—પૂર્વાર્ધ—

પાંડુના પુત્રાનો વનવાસ અને ત્યાં વિદાર શોભ્યો હતો. જે પાંડવોનું સૌન્દર્ય, જેમ દુર્મતિ (દુર્યોધન) શોભ્યો (ધમ્મતો હતો) તેમ, દમ્બું હતું; વનવાસથી ક્ષીણ થયું હતું.

ઉત્તરાર્ધ—અન્વય; દિવાકર જેવા શૌર્ય (પ્રતાપ) ની તૃપ્તિ રાખીને વરી અને (તે વરેલા પતિ સાથે) વનમાં ફરી, હેવી માધવી (વસન્ત લક્ષ્મી) સમ (જેવી) જે ભારત વર્ષમાં એક ફળ્યા હતી.

ભારત વર્ષમાં હેવી એક ફળ્યા હતી; ફળ્યા (દ્રૌપદી) પ્રખ્યાત છતાં ‘ એક ’ ફળ્યા હતી એમ ‘ એક ’ એ વિશેષણ લગાડી સુંદર કવિત્વચાતુર્ય વાપર્યું છે. “ એક ” એમ કહેવાથી દ્રૌપદીને કાંઈ અનાત ગણી નથી; પણ ઉલટી એક જૂદાજ પ્રકારે જાણે વધારે જ પ્રખ્યાત બનાવી છે.

૭-૮ અન્વય-વનવને નદાની નદીઓ, પ્રતિગ્નતિ છોડે (દરેક જાતના છોડ ઉપર) રંગીન પંખિયો, ન્હાં છે (દતાં); કુસુમે (પુલ્કવડે) તરુવૃન્દ (ન્હાં) મોડે (મોડાય છે-તૂટે છે, ભારથી દબે છે); (જેની) ત્રણે દિશાએ મરુત (થી) સુગન્ધિ સમુદ્ર ગાળે

છે— હાવી સર્વ પ્રકારે પરિપૂર્ણ સંધિ વિલોકીને;— (તેમજ જ્યાં) પાપાણ રત્નની ખાણો છે; શાં શાં વખાણ (હેનાં) થાય?—સૂતે રૂપે જ્યાં ભૂમિ અધિક આપે છે; લોકો (જેને વિશે) અંતર્વિંકલ્ય કરી (અંતરમાં વિચાર કરીને) ન અલ્પ-ઘણું-ખોલે (વખાણ કરે છે)—તે એ કે-પૃથ્વી તણા સુભગ બાગ છે એમ તોલે છે—(સરખાવે છે.)

૬ અન્વય:—જ્યાં (જે ભારત વર્ષમાં) અભ્ર (અભ્રે-મેઘે) આવીને, નભમાં બહુ વેશ ધરીને (જૂદા જૂદા આકાર ધારણ કરીને) વારિ (જળ) વર્સાવીને, ફરી ફરીને શાન્તિ કરીને, ઘોષ ગર્જાવીને, જ્યોત (વીજળી) કરીને, તે જ્યાં ત્યાં (ઠેરઠેર) પ્રકાશીને (પ્રગટાવીને)—જેવાં (જાણે) ઉદાર જીવથી, જનચિત્ત શાન્ત્યાં (શાન્ત કર્યાં)—છે, વર્ષાકાળ તે સતત ઋતુ તરીકે ભારતભૂમિનો જ વિશેષ છે.

‘જાણે’ના અર્થમાં “જેવાં” એ શબ્દ વિશેષ રીતે વપરાયો છે.

૧૦ ભર્યની પૂર્વે નર્મદાના એક ખેટમાં આવેલા પ્રસિદ્ધ કબીરવડને અનુલક્ષણ અર્થિ છે.

અન્વય:—જ્યાં (જે ભારતવર્ષમાં) ગંભીર મૌનથી મહાન્તનું (મહાન્ યોગીનું) ત્રત અનુસરનાર; ગાઢી જટા અને (લોકોને શાન્તિ, વિશ્રામ વગેરે આપવાને લીધે) સફળ હેલું દીર્ઘ આયુષ્ય ધારીને, જે તપ જનને (પોતાની) છાયામાં લોભે (હિંસુકતાથી) શમવતો (શાન્તિ આપતો—આપે છે,)—હેવો પ્રૌઢ-ચિન્તનાત્મક (ધ્યાનસ્થ જેવો) વડ નમીને (વડવાછઓ વડે નમેલો) શોભે છે.

મહાન્ત-મહન્ત-એ ગુજરાતીમાં યોગીઓના ટોળાના મુખ્યને અર્થે વપરાય છે. અર્થિ મહાયોગીના અર્થમાં છે.

કબીરવડ ઘણોજ લવ્ય અને વિશાળ છે તે માત્ર જ્ઞેયાથી જ જણાય એમ છે. મુખ્ય થડમાંથી અનેક વડવાછયો નીકળી પાડી જમીનમાં દટાર્થ તે જ થડરૂપ થઈ વળી તહેની વડવાછયોનાં પણ થડ અતી, અનેક ઘટાની પરંપરાથી વિશાળ વિસ્તારમય રચના થયેલી છે.

દંતકથા હેવી છે કે કબીરે દાતણ કરીને નાંખેલી ચીરીમાંથી એ વડ પ્રથમ ઊગ્યો છે. પરંતુ હું વય કબીરના સમય કરતાં વધારે જૂનું છે; અને પ્રાચીન ગ્રીક મુસાફરોએ હેને વિશે લખેલું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

ભીમરાવે આ વડ જતે જોયેલો હતો. આ વડ વિશે વિશેષ હકીકત માટે Hunter's Imperial Gazetteer Vol. III. 102 તથા ભરૂચ જિલ્લાનો Bombay Gazetteer નો અંક જુઓ.

કબીરવડને ધ્યાનસ્થ અને ગોગતસ્થ કહીને ઉત્તમ રૂપક આપ્યું છે.

આ 'લોકમાં કબીરવડનું સ્પષ્ટ નામગ્રહણ નથી, તેથી જરાક સંદિગ્ધતા રહે છે; અને શાક્યમુનિ (બુદ્ધ)ના સંખન્ધિ બોધિવૃક્ષ વિશે અનુગ્રહણ હશે એમ વખતે ડોઠને ભાસ થાય એમ છે. પરંતુ એ વૃક્ષને સર્વથા લાગુ પડે હેવાં વિશેષણ અહિં જણાતાં નથી, અને વિસ્તીર્ણ કબીરવડ જ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ લાગે છે.

૧૧. જટલાં-જે ભારતવર્ષમાં શત્રુ થયા=શત્રુ થયેલા. 'ધ્વાન્ત'= અંધકાર; અહિં શક લોકોના જીવમથી થયેલી અંધાધુંધી. " પ્રચંડ " એ વર્તીવેલા શક-સંવત્સરે લાગૂ પાડતાં જે પરાક્રમથી એ સંવત્સર થાયો તે પરાક્રમની પ્રચંડતાનો બોધ કરવાનો ભાવ છે.

ઉગ્રપ્રતાપ-(પોતાના) ઉગ્રપ્રતાપને;-અનંત રવિની કીર્તિ આપી હેનો પ્રતાપ તે રવિના પ્રતાપ જેવો ગણાઈ કીર્તિ પામ્યો.

૧૨. સંધાનનો સુકર-સંધિ (સલાહ) કરવામાં કુશળ. પરાક્રમે તીવ્ર=યુદ્ધાદિકમાં પણ અસલ પરાક્રમવાળો, કૃષ્ણ સંધિમાં કુશળ તેમજ વિગ્રહમાં પરાક્રમી હતા. અથવા 'સંધાન' એટલે નિશાન મારવું.

ચરણ ૨ જી. કંસાદિક દુર્ગુણાવતારને માર્યા માટે દુર્ગુણનો સંહારનાર.

જે ભારતવર્ષમાં પ્રેમાવતાર થઇ (થઇને રહેલો), અને બંધુ વિરોધથી છાયેલો (બીજા યાદવો મઘ પીને માંહેમાંહિ કપાઈ મુઆ લેના શોકની છાયાથી ઘેરાયેલો) કૃષ્ણ તે સંધાનનો સુકર, પરાક્રમે તીવ્ર, અને દુર્ગુણનો સંહારનાર, તેથી વિષ્ણુરૂપ (વિષ્ણુનો અવતાર) કહીને પુરાણે ગાયો છે.

૧૩ ‘ પિતૃવ્ય ’-નો ખરો અર્થ તો ‘ કાકો ’ થાય-પણ અહિં ‘ પિતરાઇ ’ ના અર્થમાં ભ્રમથી આ શબ્દ વપરાયો જણાય છે.

પ્રથમ સહસા (વિચાર કર્યા વિના) યુદ્ધમાં (અર્જુન) પડેલો અને યજ્ઞી દુર્યોધનાદિક બંધુઓનો ઘાત કરવાનો ભય ધારીને (બંધુનો ઘાત કરવો એ પાપ છે એમ ભય ધારીને) વિરાગ આણીને (આ બધાં સગાંને મારીને શું ફળ ? શું માત્ર રાજ્યલાભ માટે આમ સગાંનો વધ કરવો ? બળ્યું હેવું રાજ્ય !-એમ વિરાગ આણીને) અડી ઉભેલો,-હું તો નહિ યુદ્ધ કરું એમ કરીને શસ્ત્રાસ્ત્ર નાંખી દઇ ઉભેલો; તેથી તે અર્જુનને સદ્ધર્મનું ખરું તત્ત્વ જણાવીને (આ દુનિયામાં સમત્વ રાખી કર્મ (કર્તવ્ય) તો કરવાં જ જોઇએ એમ ધર્મતત્ત્વ જણાવીને)-કૃષ્ણે-અર્જુન કને ગાણડીવ (અર્જુનના ધનુષનું નામ ગાણડીવ હતું-તે ધનુષ) ના ઘોષ (ટંકાર) ની કૃતિ કારમી-પ્રબળ અને અહભુત પરિણામ કરનારી-કરાવી. અર્થાત્ યુદ્ધમાં અર્જુનને પ્રવૃત્ત કર્યો. ‘ કૃષ્ણે ’ એ પદ પૂર્વના શ્લોકમાંથી લેવાની જરૂર જ છે એમ નથી; સહજ સૂચવાય છે ખરું.

અર્જુનનો વિરાગ ભગવદ્ગીતાના આરંભમાં સરસ વર્ણવ્યો છે.

૧૪ કાલિદાસનું સર્વોત્તમ નાટક શાકુન્તલ અને ભવભૂતિનું ઉત્તર રામચરિત છે. આ કવિઓ કીર્તિને લીધે અમર થયા.

૧૫. રવિનામધારી-ભાસ્કરાચાર્ય, પ્રખ્યાત ન્યોતિર્વિદ્ધ ‘સિદ્ધાન્ત શિરોમણી’ વગેરેનો રચનાર.

ખિન્દુમાં ગ્રહ ગણી—અર્થ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. પણ ગ્રહને ઠેકાણે ખિન્દુઓ મૂકીને ગણતરી કરીને આમ અર્થ હશે. .

તે ગણિતની—ખગોળશાસ્ત્રને ઉપયુક્ત ગણિતની.

લીલાવતી—પોતાની પુત્રી લીલાવતી નામની હતી તહેનું નામ અમર-રાખવા પોતે રચેલા ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકનું નામ ભાસ્કરાચાર્યે “લીલાવતી” રાખ્યું એમ કહેવાય છે.

“સત્કૃતિમાં”—એટલે ગણિતની સત્કૃતિમાં.

૧૬ અર્થ—જેણે આકાશથી ઉતરીને ગુફાઓ ભેદી અને શિલાતરુ વગેરે છેદ્યાં; અને જેને તટે મુનિઓએ ધ્યાન ધર્યાં (લોભે-મોક્ષાદિક સિદ્ધિને લેભે), હેવી ભાગીરથી જેવી ખીણ કોઈ નહીં (જે ભારતવર્ષમાં) શોભતી નથી.

૧૭ દાનવનાં દળ—એએઞ્છાદિક, પરદેશી દુમલો કરનારી પ્રજાઓ. આમ અર્થ સંભવે છે, પણ તે અર્થ લેતાં પણ ઐતિહાસિક સત્યને વિરોધ આવે છે; કેમકે હિંદુસ્થાન ઉપર દુમલો કરનાર કોઈ પણ રાજા કે શેઠ હિમાલય ઓળંગીને નથી આવ્યા. પછી હિંદુકશ-પર્વતને હિમાલયનો દૂરનો અંત ગણે તો ખંધ ખેસાડાય.

ત્રીજા ચરણમાં ‘ઉતારિ’ ને ઠેકાણે ‘વટાવિ’ એમ પાઠાન્તર છે.

૧૩

૩. આર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથની ગણના છે.

૫. રૈવતગિરિ—ગિરનાર.

૬. આ કથા ભાગવતમાં છે. લડાઈનો થાક ઉતારવા માટે મુચુકુંદે પોતાને બ્રહ્મમાંથી જગાડનાર માણસનો નાશ થાય એવું વરદાન માંગ્યું હતું.

૧ સુગતઃ શુદ્ધદેવ. ખૌદ્ધર્મના ઉપદેશો મગધના રાજા અશોકે ગિરનાર પાસેની એક શિલા ઉપર ક્રેતરાવેલા છે.

૮ દિવ્યૌપધિ—દિવ્ય વનસ્પતિઓ.

૧૩ દયાસુખ સરસ્વતી=દયાનંદ સરસ્વતી.

૧૫

લીટી ૧૫. ગોલોક અને વૈકુંઠ એ વૈષ્ણવોનું ૪૪ સ્થાન છે તેવું જ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં અક્ષરધામ છે. ગોલોકની કલ્પનામાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે અખંડ રાસ મનાયો છે, વૈકુંઠમાં ચતુર્ભુજરૂપે રામચંદ્રની કે વિષ્ણુની સેવા છે; અક્ષરધામમાં દિવ્યકોટી સૂર્યસમાન તેજસ્વી ધામમાં પુરુષોત્તમ (સહજનંદ સ્વામી) દિવ્યસિંહાસન પર બેઠેલા છે અને મુકતો પ્રેમમગ્ન થઇ એમની ચારેય બાજુએ ભક્તિ કરે છે. આ સ્થૂલ કલ્પના છે. જ્ઞાનમાર્ગે અક્ષર એ બ્રહ્મનો પર્યાય શબ્દ છે. સર્વવ્યાપક સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વ એ અક્ષર; એ જીવનું સત્ય સ્વરૂપ; એ સ્વરૂપની નિષ્ઠા તે અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ.

લીટી ૭૯. પંચ વર્તમાન, દાર માંસ ચોરી વ્યભિચાર અને વટલાવું એટલાથી દૂર રહેવું એ પંચ વર્તમાનના સ્થૂલ નિયમો ગણાય છે, અને નિષ્કામ, નિર્લોભ, નિસ્વાદ, નિર્માન અને નિર્મોહ એ સૂક્ષ્મ પંચ વર્તમાન કહેવાય છે.

લીટી ૮૧ Mystics (મિસ્ટિક્સ) ઓલિયા.

લીટી ૯૫ અદ્ભુતન. ગ્રીક ફિલસૂફ પ્લેટો (Plato)

૧૯

કહી. ૧. એક સરખો=ઢળતો નહીં પણ ટટાર સીધો.

શોક હરતો=હાર્યો બેહો પોતાનો શોક કરતો હોય તેવો કખીરવડ છે. અથવા, કખીરવડ, બેનારનો શોક હરે છે.

કહી. ૨. સત્સંગે=એવું કહેવાય કે-કખીર ફરતો ફરતો એ ઠેકાણે આવ્યો અને પછી તેણે વડનાં મુળિયાનું દાતણ કીધું ને પછી ઓલ ઉતારી ફેંક્યું તે મુળિયામાંથી આવડો મોટો વડ થયો છે. કારણ ગમે તે હો તોપણ એટલું ખરું ભાગ્ય છે કે કખીરે થોડા દહાડા પોતાની બેઠક અહીં રાખી હશે ને એ ઉપરથી લોકોએ નામ પાડ્યું હશે, પ્રજાની વૃદ્ધિએ=એક વડમાંથી ઘણી વડવાઇઓ થઇ છે.

કડી. ૬. મિત=જોડાએ તેટલો; માફકસર.

કડી. ૮. સુખ=એ સુખ કરમના હીણાથી ન લેવાય.

૨૦

કડી ૩. કુમારી સરિતા—સરસ્વતી નદી સમુદ્રને ન મળવાથી કુમારી ગણાય છે. પાટણ ને એ તરફ એ નદીને ‘કુમારકા’ નામથી લોકો ઓળખે છે.

આ નદી વાંકી ચૂકી વહેતી જાય છે તે ઉપરથી ‘ન્હાસે પાસે ઘસે’ ઇત્યાદિ કલ્પના કરી છે.

પુરાણકાળના પાટણનો વિનાશ અને સરસ્વતીની પૂર્વવત્ કાયમ સ્થિતિ એ બેનો વિરોધ જોઈને ઇશ્વરકરુણા નદીરૂપે વહીને પાટણને આશ્વાસન દે છે એમ કલ્પના કડી ૩, ૪, ૫ માં કરી છે.

કુંસુમમાળા (ટીકા) માંથી

૨૫

૩. ફરફરે—ગ્રીણાં જળનાં ઉડતાં બિંદુ-કણો.

૨૮

૧. ઘૌદેવી=આકાશ.

૨. પાદ=કિરણ અને ચરણ, પગ.

૮. ૯, ૧૦ માં ‘નાગો વરસાદ’ ચાંદનીમાં પડતો વર્ણવ્યો છે.

૧૭. તે ઉછંગે-તહેને (ઘૌ દેવીને) ઉછંગે.

૩૦. તૃણતૃણ-તૃણે તૃણે

ધારી—તો કર્તો—‘ભૂમિ’; કર્મ—‘વર્ષા બિન્દુ’.

મરકતથાળ—લીલા પાનાની જનાવેલી થાળ; લીલાં તરણાંવાળાં ભૂમિ તે જ પાનાની થાળ.

મોતીડાં—વર્ષા બિન્દુ તે જ.

૨૨. હૃદયમાં આનન્દનો ભાવ રમી રહેલો તે જ હૃદયનો ગુંગર.

કુંસુમમાળા (ટીકા) માંથી

૩૩

આ કાવ્યમાં ચંદા બોલતી કલ્પી છે. અંગ્રેજ કવિ શેલિના 'Cloud' (મેઘ) નામના કાવ્યની આ નકલ છે.

૧ કર = ૧. કિરણ ૨. હાથ.

૩. રૂપાનાં ફૂલડાં—તારા.

૫. રૂપા અને હીરાની ગેદો—તારા. આ કહીમાં ચંદાનું તારામાં થઇને સંક્રમણ બતાવ્યું છે.

૭. નાવડું—અર્ધચન્દ્ર.

૧૫. એક પર્વતરાજ—હિમાલય.

૧૬. દર્પણો—અરજવાળાં શિખરો તે જ.

૨૧. જ્યાં વ્યોમ પૃથ્વી સુખતાં—ક્ષિતિજમાં.

૨૨. આ વહાલસોહી દીકરી—હું (ચંદા).

૨૩. મુકુર—ચાટલાં, દર્પણુઃ—સરોવર, નદી, વગેરે જલાશય તે જ.

૨૬. તારલો—શુકનો તારો તે જ તારો (ચંદોડેલો).

કુસુમમાળા (દીકામાંથી)

૪૨

૪ જુઓ ગીતા, અધ્યાય ૯ (૧૨-૧૩), અને ૧૫ (આખો)
૨૦ કુદરત નાથીં ઢોર નાથીંએ છીંએ તેમ કુદરતની શક્તિઓને નાથીં
તેમની પાસે શુભ મિત્ર કૃત્યો કરાવો.

ભણકાર દીધપણમાંથી

૪૩

૩. પાસ તેડતાં—તેવાં તો મનોહર કે ત્યાં જવાનું મન થાય.
પોતાની પાસે તેડે.

૬. ઝાક-ગાયને પાદે જ્યાં ભરવાડો પોતાનાં બકરાં ઘેટાં રાખે
તે ઠેકાણું.

૭. ટકારમું—ઘોરપાડ તાલુકાનું એક ગામ છે.

નજીવાલ કવિ જે ટકારમામાં રહેતો, તેને મળવાને હું મારા ટારકુન નરસેરામના કહેવાથી ગયો હતો.

૫૬

રત્નાગિરિ જિલ્લાની ઉત્તરની હદ સાવિત્રી નદીની છે. હેના મુખ આગળ ફેદ સમુદ્ર કિનારે આનકોટનો કિલ્લો-પર્વત ઉપર-તથા ગામ છે. અંગ્રેજ અમલ શરૂ થતાં ત્યાં લશ્કર રહેતું હતું. ત્યાં કમરસ્તા-નમાં એક કમર ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

‘Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26 and Ellen Harriet, aged 32 days the beloved wife and daughter of Arthur Malet of the Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants were drowned on the bar of the river on the night of the 6th December 1853.’

આ નદીના મુળમાંનો bar-દાંડો-જરાક વિષમ છે; સમુદ્રનું બેણુ અને નદીનું બેણુ બે સદામસદામાં મળી વિષમ તરંગો થાય છે.

આ કરુણ વૃત્તાન્ત ઉપર આ કાવ્યની રચના છે; હેમાં નાયિકા નવી જન્મેલી પુત્રીને લઈને પતિ કને આવતી હતી; એ તો ઉઘાડી રીતે ખરી વાત છે; પણ પતિ કિલ્લામાં હતો અને સમય સૂર્યાસ્ત પછી તરતનો હતો, વગેરે કેટલાક ભાગ તથા બધાં વચન કલ્પિત છે, એ કહેવાની જરૂર નહિ પડે.

૧. હોડી ડૂબી તે પહેલાં થોડી વાર શુક જણાતો હતો; ડૂબી પછી એ પણ તુરત અસ્ત પામ્યો.

‘રવિનાથ’ એ ‘જોતી રહી’નું કર્મ છે.

સન્ધ્યા, શુક્રતારાકણી, અને રવિનાથ (પતિ રવિ)—એ ત્રણ દ્વારા આ વાર્તાની નાયિકા હેની આજકી, અને હેનો પતિ (કિલ્લામાં અદ-શ્ય રહેલો) ખનિત થાય છે.

૩. મામ, હંપદ, અહંકારનો મદ. વિતથ, ખોટી.

૪. સતત જ્યોતિ, કર્તવ્ય ખરેખર દીકું હોય ને માણસ મુશ્કેલી-
ઓનાં આવાં વધારી વધારીને દર્શન કરી કરીને પાછો હઠે ખરો કે ?

ભણકાર ટીકા

૮૩

એડગર એલન પો નામના અમેરિકન કવિના “The Raven” નામના કાવ્યની કલ્પનાને આધારે આ કાવ્ય રચાયું છે. આ કાવ્ય રચાતી વખતે પો ના કાવ્યના સંસ્કાર અત્યંત ઝાંખા હતા.

કવિના હૃદયમાં જ રહેલા “કદો નહિ” નો ભાવ—આત્મચિંતિત ભાવ—કવિત્વકલાના કીમિયાથી બાલ્યવર્તી ધ્રુવડ પક્ષીનું મૂર્તરૂપ લક્ષ બાલ્ય જગતના પડદા પર છવાયો છે.

૧. કુહર=ગુફા;

રજનિકુહર=રાત્રિનો અંધકારના ઊંડાણવાળો આકાર; અંધકાર વાળું આકાશનું ઊંડાણ.

અંધકારમાં તરતા તારાઓ તે જાણે ભુતાવળ હોય એમ કલ્પના છે.

૯. પરં=જુદું; દૂર.

૧૨. તન્ત્રી=તાર. હૃદયરૂપી વાદનો તાર.

મુજવીણા—મારા હૃદયરૂપી વીણા.

૧૩. ધૂક = ધ્રુવડ. સં ઘૂકઃ—ઘૂકઃ, પ્રા. ઘૂઝડો, ગુજ. ધ્રુવડ.

તાનલંગ—વિચારના, મનના, તાનમાં, સ્વરમાળામાં, લંગ.

તાનલક્ષ્ય—વિચાર રૂપી સ્વરના તાનનું લક્ષ્ય.

૧૫. વિક્રમ—આશમાં—પરાક્રમની આશમાં.

૧૮. ભાવાર્થ—મનમાં. સારાં કર્મો કરવાના ધરાદા રાખ્યા, પણ
રહેને કૃતિમાં ઉતારાયા નહિ.

સારા અનુકૂળ પ્રસંગો, સત્કાર્ય વગેરે કરવાના પ્રસંગો, લાગ, આવીને છટકી ગયા, સર્થાં.

૧૯. પ્રશ્ન ઉઠેા મુણું—કવિ પોતે જ પ્રશ્ન પૂછે છે એમ નથી, પરંતુ પોતાના હૃદયમાં ખરું જોતાં ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો કોઈ હૃદયની ખૂદાર રહેલું અજ્ઞાત, અદૃષ્ટ, સત્ત્વ પૂછે છે એમ ખ્વનિ છે; તેથી ‘પ્રશ્ન મુણું’ કહે છે.

૨૦ પૂપા—સૂર્ય. સૂર્ય અને ઉપાની વેદિક કથા મુપ્રસિદ્ધ છે. સૂર્ય ભેટવા જતાં ઉપા તેના આલેખમાંથી. છટકી જાય છે; આ કલ્પના મૃષ્ટિના ખનાવનું રૂપક રૂપે પ્રતિબિમ્બ જ છે.

“ભુજયુગલ લેશે કદો સતી ?”—તે પૂપા એ સતીને (પવિત્ર ઉપાને) કદી પોતાના ભુજમાં લેઈ સકશે ?

૨૨. નિદોષ યુવતી, સ્મિતમય હવનના ઉગરામાં રમતી, પાપના દંશથી આત્મવિનાશ પામે—તે કદી પાછી હવનમાં પ્રવૃક્ષ થઈને જશે ? —આ પ્રશ્ન પણ વ્યંજિત છે.

૮૪

“ધ્રુવડ” માં જેમ “કદો નહિ” ના દુઃખમય સુરો વડે ભાવ-ગીત રચાઈ છે, તેમ આ કાવ્યમાં ઉદ્ધાસમય આશા—ભાવિકાળની આશા—ના રણકાર છે.

૧. “હોઈ ઉપા કંઈ કેશ સમારતી”—ઉપાનાં તેજસ્વી કિરણો રચાય તે ઉપાનું કેશ સમારવું.

શુક્ર અને ચન્દ્રકલા—પાસે પાસે જણાતાં હતાં, તેથી એના લક્ષની કલ્પના આદિ કરી છે.

૫. } પરભૂત-પરભૂતા—એમ સમજવું
૭. }

નૃપુરજંકાર (ટીકા) માંથી.

એડિવન આનોદૃષ્ટ કૃત “Light of Asia” માંથી એક પ્રસંગનું આ ભાષાન્તર છે.

બુદ્ધ ચરિતનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત-સિદ્ધાર્થ જગતના ઉદ્ધારનો માર્ગ શોધવા માટે રાજમન્દિર, પત્ની, ભાવિ પુત્ર-સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો તે રાત્રિનો વૃત્તાન્ત-આ કાવ્યમાં છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણ-મહોદું ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું. પ્રયાણ.

૧. પ્રાવરણ = હોડેલું વસ્ત્ર.

૫. અવ્યક્ત-સ્પષ્ટ ના સંભળાય એમ.

૬. તુજ-‘શિશુ’ જોડે સંબન્ધ લેવો; તુજ શિશુ.

જીવન-પોતાના સુસ્થિત આરોગ્યવાળા શરીરમાં બહેતું જીવનનું સ્રોત; તેમજ ઉદ્વેગશીલ શિશુનું નવું ધમકેલું જીવન; તેમજ તેથી થતો મોદ = આનંદ, અને પ્રેમ એ સર્વેની દિગુણ (બેવડી) નાડી એટલા જ માટે, બંને માતા તથા શિશુ બંનેની નાડી.

૭ અને ૮ ની વચ્ચે ટાળેલા ભાગમાં ચશોધરા પોતાને આવેલાં બે સ્વપ્નાનું વર્ણન કરે છે.

૯ “આવી એ વેળ”-સિદ્ધાર્થને ત્યાગી થઇ નીકળવાની વેળ,-એ ગૂઢ અર્થ.

૯. અને ૧૦ ની વચ્ચેના ટાળેલા ભાગમાં ત્રીજા સ્વપ્નાનું વર્ણન ચશોધરા કરે છે. એ સ્વપ્નાને અંતે બીજી વાર “આવી એ વેળ” એ પુકાર સંભળાયો તે સાથે ચશોધરા “સુણો એ ઝંખડી જાગી.”

૧૨ અવિચલ પ્રેમ-મ્હારો તહારા ઉપરનો અચલ પ્રેમ.

૧૩ તુજ સ્વપ્ન ભાવિનાં ગૂઢ ચિત્ર ભલે ચીતરે-એમ અવ્યય છે.

૧૪. શકે-જાણે કે. સં. શક્તે (હું તર્ક કરું છું) ઉપરથી. પ્રેમા-
નન્દની કવિતામાં ‘શકે’ વપરાયો છે.

૧૬. મહાન ભાવિ કૃણશે-સિદ્ધાર્થને શુદ્ધ થવા ચાહી જવાનું ભાવિ.
આ પછીના ટાળી દીધેલા ભાગમાં સિદ્ધાર્થનાં આશ્વાસન વચનો
ચાલુ રહેલાં બહુ છે.

૧૮ અમુક ગ્રહોની સ્થિતિનો યોગ આવશે ત્યારે ગૌતમ સિદ્ધાર્થ
શુદ્ધ બનવા પ્રયાણ કરશે એમ લાંબા કાળ પૂર્વે ભવિષ્ય કહેવાયલું
હતું-એ ખૌદ ભક્તની માન્યતા અહિં મૂકી છે.

૧૯. ‘સુખ દુઃખ કેરો પ્રસૂતિનો’—સુખની પ્રસૂતિનો (સુખ જોથી
જીપજો—બાલ સુખ-તે વસ્તુનો), અથવા તો દુઃખની પ્રસૂતિનો
(બાલ દુઃખ પ્રસવે તે વસ્તુનો) આ ક્ષણે તું નિર્ણય કર્ય; આ
વાક્યનો આમ પણ અર્થ થાય; કિયો માર્ગ આદર્યાથી સુખ થશે
(ખરું અથવા ખોટું સુખ થશે) અને કિયો સેવ્યાથી દુઃખ થશે
(ખરું અથવા ખોટું દુઃખ થશે) તે.

વર્તાવવા, બચાવવા;—હેનો સંબંધ ‘માર્ગ વર્ધ’ એ પ્રથમ
ચરણમાંના વાક્ય જોડે લેવાનો છે.

આ ભાગ પછી પાંચ પંક્તિઓ ટાળી છે.

૨૧. આ (હારા)સુકુમાર અધર (=અધર તથા ઓછ) જગત ઉદ્ધ-
રવા (જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે) આકરું (વસમું) ત્રત (મહારા
હૃદયમાં એ ત્રત કરવાની જિમિ) પ્રેરતા (પ્રેરે છે);—આમ અન્વય
તથા અર્થ છે.

અધર—તે તો નીચલો હોઈ જ; પરંતુ અહિં લક્ષણાવ્યાપારથી
અંતે હોઈનો સંગ્રહ કરવાનો છે.

૨૨ માં જ્યોતે પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન બહુ જ લાંબું
ચાલે છે, એ સ્વગત વચનના સંધાણમાં જ નારાઓ વગેરે નરક
સંબોધનના ઉદ્દગાર શરૂ થાય છે:—

“ મહતે પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આવ્યો રે ” ઇત્યાદિ.

૨૫. દુસ્ત્યજ એક—તુજ ભુજવધી—તે એક દુસ્ત્યજ (તજવી કંઠણ; દુઃખથી જે તમય તે.

૧૬. ‘ તોય ત્હારો પણ ઉદ્ધાર ’ વગેરે. યુદ્ધગૌતમે પરિત્રાજિકાઓની સંસ્થા, બહુ અનિચ્છાએ, સ્થાપી, ત્હારે ચશોધરા આઘ પરિત્રાજિકાઓમાંની એક હતી.

‘ ઉદ્ધરીશ હું એ પણ બાળ, ’—રાહુલ સાતેક વરસનો બાળક હતો ત્હારથી જ હેને ભિક્ષુના વર્ગમાં દાખલ કર્યો હતો.

૨૯. ‘ સહો મુજ સંગે રે ’—પિતા, પત્ની ઇત્યાદિ તરફથી વિરોધને બદલે સમભાવની યાચના એટલા માટે કરે છે કે એ વેદના હલકી થાય. એ યાચનાનું ખીન્નું પણ કારણ ઉત્તરાર્ધમાં છે:—

“ જ્યોતિ પ્રગટે ન શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે ”

૩૬. “ આલ્યો શ્યામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગજ્યોતિ અનુપનો આલ્યો. ” આ પંક્તિ માટે પ્રો. આણંદશંકરના નીચેના શબ્દો મૂકવાથી નવો પ્રકાશ પડશે:—

“ ‘ આલ્યો શ્યામ રજનિમાં આલ્યો ’ એમ ગાયું—અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી—પ્રત્યક્ષ દેખાઇ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો અન્ધકાર પણ મ્હારાં નેત્ર આગળ ગૌતમ યુદ્ધના જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું અને,

યા નિશાં સર્વમૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમો

એ પંક્તિનો અર્થ બેવડા સત્યથી ભરાએલો મ્હારી નજર આગળ આવ્યો. ”

(“ મ્હારી પ્રાસંગિક નોંધ, ” ‘ વસન્ત ’ સંવત ૧૯૬૮. આશ્વિન, ૪૪ ૪૯૬).

ત્રુપુરજંકાર (ટીકા) માંથી.

કાવ્યોની પહેલી લીટીઓની સૂચી

પૃષ્ઠ

અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું દ્વં	૩૯
આજ ભક્તવૃન્દ	૫
ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો	૧૦૨
ઉગે છે મુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં	૯૭
ભાગે વને સુનરુ સુન્દર આત્ર આલે	૧૫
ભાટ કહે આ સામામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં	૮૬
ભાડો છે અંધાર રજનીનો પણ તારાઓ ચમકે માંલ	૪૦
એક શરણાપ્રવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી	૮૬
એ જ માર્ગ, બન્ધુ ! એ જ માર્ગ :	૧૫૪
ઓ મેઘ વૃષ્ટિ લાવજો	૪૮
ઓ સિન્ધુ અતિ ગર્જ તું રચિ પડે તેવું અને તેટલું,	૫૭
અંધાઈ થતું પાતળું નભવિષે તારાઘૃતિ નીતરી	૬૦
કાળ કાળ કરે શું તું	૮૯
કાયા તારી શાથી વટલાણી ! મૂરખ મન,	૧૫૧
કેમ હેંકું ના પુણે સિપાહી ? છાતી સવા ગજ ઉચિ નાવે ?	૧૨૧
કેવો ફરવા નીકળ્યા આજ રમ્ય રૂઢી રજની	૬૮
ક્યારે ક્યારે જલ ભરું જલપર ઝવારા ઝોલાં ખાય	૭૯
ખા તું ખા ખા કેશરિ,	૧૦૯
ગર્ધઋતુ વસંત પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી	૧૩૮
ગજવિષે ગાર્ધ ઉચ્છલત ભર	૧૨૪
ગુજરે જે શિરે ત્હારે જગતનો નાથ તે રહેજો	૧૪૮
ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત	૧૨
ગુરુદેવ ! નમો નમ :	૨૪
ધૂક કહે ઘણો જુનો ચોખો છે અમારો ચાલ	૮૫
ચલો શરવીર ! ચલો જમજો	૧૧૨

ચેતે તો ચેતાવું તને રે	૧૪૯
ચોપાસ સંધૂં સુનકાર લાગે,	૩૬
છન઼છનિત વીજળી ઝલુકિ મેઘ-મળે ઢળે !	૪૭
જગતનું મહાભારત આજ ઉઘાડું,	૮૯
જય જય ગરવી ગુજરાત	૭
જય મંગલ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગળવિયે	૧૧
જાગો જાગો પ્રેમી રનેહી ભોર થઇ ઉડી જાગો રે.	૧૪૭
જનન જનાવરતી મળી મેઘાડંબર ગાળે	૮૭
જેને શૈવજનો પુજે શિવ કહી, વેદાન્તમાં બ્રહ્મ જે	૧
ઝાંસા શા ખાવા લાઇ, હિલુપત મોટી નામરદાઈ	૧૨૮
ડગલું ભર્યું કે ના હટવું ના હટવું	૧૨૬
તારી જે હાંક શુણી કાઠ ના આવે	૧૩૦
તિમિર કે દઢતા ત્યજવું હવું	૪૨
તિમિર તારક સર્વ ગયાં શમી	૧૪૪
તૂટયો મારો તંખૂરાનો તાર—	૧૫૦
તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો.	૧૩૫
તે મુજ મિત્ર ગયો તદનંતર, અંતર દુઃખ નિરંતર આવે	૭૪
દુઃખમાં શરા રે ઓ ગુજરાતી વીરા !	૧૨૧
દેળે દોષ ન કવિવરને જે લતાકુંજ આરામ કરે;	૧૨૫
દ્યૌદેવી દીર્ઘ કાળ મેઘે બન્દી કીધી રે;	૫૩
ધા સુણીયે રે દુખીયાંની	૧૩૬
નદી જેવી વકા પ્રિય સહચરી અંગ ધરતો	૫૫
નાય સમીપ સૂંતી હતી	૧૫૯
નિર્વૃત્તિમાં સમય સંતત ગાળવાને	૧૮
પચરંગી પટકુળ ધારી	૪૫
પરમેશ પ્રભુ પરમેશ પ્રભુ	૩

પવનિયા ધમ્મિત જોમે વાળે	૫૨
પુરાણ પૂર્વજ હતા તમારા વનવાસી, કૃષિ કરનારા	૭૫
પ્રાતઃકાળે ઉદયિ ભગવાન શ્રી વિવસ્વાન્ પ્રવર્ષે	૭૧
બલિહારી બચપણની, શી કહું, બલિહારી બચપણની ?	૧૩૪
બાવરો બેરી હજુએ ન આવ્યો નાવ્યો નાવ્યો.	૧૧૨
બોલ્યું પાળો રે દેશિયો ! નહિતર બોલો ન મિથ્યા બોલ.	૧૨૭
ભયો દુઃખાવર્તે વિકટપથ ક્ષારાગ્નિ ભવનો	૨
ભવ્ય ગિરિશિખરને ચરણ ઢળતી અહીં	૫૯
ભુરો ભાસ્યો ઝાંખો, દુરથિ ધ્રુમસે ખડાડ સરખો	૩૭
ભૂં ભૂં ભૂં ગુંજ પ્રેમી પટપટ કમલે અર્ધ ખીલ્યું રહ્યું એ,	૪૪
મદૂલી મગ્ગની પેલે તીર; સંતો વહાલાં !	૮૦
મહેમાનો ! આ વહાલાં પુનઃ પધારજો !	૭૪
માણ તુજ મહિમા ઉજ્જવલ નિત્ય દશેદિશ ગાજતો રે લોલ	૧૩
મારી ભરતભૂમિ	૮
મેની જોતાં વાટ	૭૩
મોટા મત્તગજેન્દ્રનાડ સરખો કંપાવતો કાયને,	૧૧૯
મહારા કેસરબીના કન્ય હો !	૧૦૭
રચી ભૂતાળ કારમી	૧૩૯
રમ્ય એ જીવન ગ્રામ્ય રસાળ, સત્ત્વ મોહંતું વિમળ વિશાળ;	૮૦
રે ખંખીડાં ! સુખથી ચણજો ગીત વા કાંઈ ગાજો,	૧૩૬
વીતતી દીર્ઘ રાત્રિને થતો ખદરોડ દેશમાં	૩૧
વૌર નર્મદ ! તું જગમાં લડી જંગ ગયો;	૩૫
વીરા ! ચાલો ઝટ રણમાં	૧૧૩
શાન્તિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ,	૬૧
સન્નન સંભાળજો રે, ધીરે ધીરે મુધારાનો સાર,	૧૨૯
સતવીણ સાચો નહિ બેલી	૪
સન્ધ્યા રમાડે ધરીને ઉછંગે	૯૯

સમિ સાંજ વિશે નલ જંગલમાં	૬૯
સહુ ચલો જીતવા જંગ ખ્યૂગલો વાગે	૧૧૦
સાંજની શોભા તો રળિયામણી	૭૯
સાંભળજો, બહાણાંઓ ! વચનો દીનનાં !	૧૫૩
સીમનાં સરવરિયાંના ઉરમાં કમલો વિરમ્યાં	૮૩
સુણુ ગરવી ગુજરાત ! વાત કંઈ કહું હું કાનમાં.	૨૨
સંસારનું નૂર છે નાર	૯૫
સ્વદેશની ભક્તિ રે, કે કોઈ વિરલા જાણે !	૧૩૩
સ્વદેશની ભમતા મનથી નવ મૂકીએ	૧૩૧
સ્વદેશ સુધારવાની સલાનો છું સલાસદ	૮૫
હરિ હું ભલો છુંડો પણ તારો	૬
હલેસાં હલેસાં હલેસાં હલેસાં	૧૨૩
હવે શા માટે કંઈ ભગવાં	૧૧૧
હે પુત્રો કુદરતની ભક્તી ! માતા અહો આનંદની !	૬૬

લેખકો અને તેમનાં કાવ્યોની સુચી

અનવર: ૮૫ ૮૯.

કરીમ મહમ્મદ માસ્તર: ૩.

કલાપી: ૨૩, ૩૮, ૫૫, ૫૭, ૭૬, ૮૦.

કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ: ૬, ૮૮

કે. હ. શેઠ: ૧૧, ૪૬.

ખમ્મરદાર: ૧૦, ૧૭, ૨૧, ૨૬, ૩૪, ૩૫, ૬૪, ૬૭.

દલપતરામ: ૪૦, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૭૪, ૭૬, ૮૭.

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર: ૧૩, ૨૨, ૪૫, ૫૫.

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા: ૨૯.

નર્મદાશંકર: ૭, ૧૮, ૧૯, ૪૩, ૬૦, ૭૧, ૭૩.

નરસિંહરાવ: ૨, ૫, ૨૦, ૨૮, ૩૩, ૫૬, ૮૩, ૮૪, ૯૨.

નવલરામ: ૮, ૨૪, ૫૧, ૫૪, ૫૯.

નહાનાલાલ દ. કવિ: ૧૫, ૧૬, ૪૨, ૫૩, ૫૮, ૬૨, ૬૧.

બલવંતરાય: ૪૧, ૬૯, ૮૨.

બાલાશંકર: ૭૦, ૮૬.

ભીમરાવ ભોળાનાથ: ૧૨.

ભોળાનાથ સારાલાય: ૧.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ: ૫૨.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ: ૩૯, ૯૦.

મ. ન. દ્વિવેદી: ૩૨, ૬૫.

મલબારી: ૧૪, ૭૨, ૭૮.

મહાદેવ દેશાઈ: ૭૫.

રસિક: ૪, ૩૧, ૩૬.

૧૮૮

કાવ્ય સમુચ્ચય

લલિત: ૯, ૪૪, ૮૧.

વસન્ત વિનોદી: ૨૭.

સૌ. સુમાત: ૩૦.

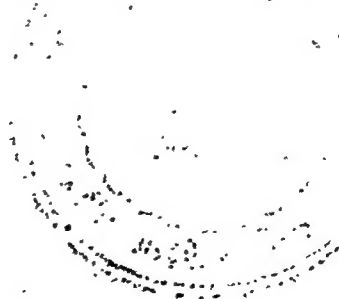
હ. હ. દ્રુવ: ૨૫, ૩૭, ૬૧, ૬૩, ૬૬, ૬૮. ૭૭.

૨૧, ૪૧૭

શુદ્ધિપત્ર

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૭	ઝળળળળ	ઝળળ
૭	૧૩	દિશામાં	દિશમાં
૨૦	૩	લલિ	ભૂલિ
૨૧	૨	પ્રપંચમયમાનવ સંગહીણાં	પ્રપંચપવમાન પ્રસંગહીણાં
૩૫	૯	બધું-ઉરે	બધું-ઉરે

અમારે ત્યાંથી મળતાં
જ્ઞાનગી અભ્યાસ તથા શાળોપયોગી
અન્ય પુસ્તકો

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ

કર્તા વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ. કી. ૦—૫—૦

કાવ્યસમુચ્ચય ભા. ૨ જો .

કર્તા અધ્યાપક રામનારાયણ વિ. પાઠક કી. ૧—૪—૦

મેવાડની જાહોજલાલી

૦—૧૨—૦

કોહિનૂર ડિક્ષનરી

૦—૧૨—૦

ઇ. ગૂ. ડિક્ષનરી

૨—૮—૦

ગૂ. ઇ. ડિક્ષનરી

૨—૮—૦

આ ઉપરાંત,

છ માસમાં અંગ્રેજી લખતાં વાંચતાં શીખવી દે તેવું

અંગ્રેજી અભ્યાસનું પુસ્તક કી. ૧—૪—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું

એસ. બી. શાહની કું.

૩૦૮૨, પાનકેરનાકા, અમદાવાદ.